

Landbrugets bygninger 1850-1940

Introduktion

Temagennemgang 2002

Kulturarvsstyrelsen
Kulturministeriet
2002

Titel

Landbrugets Bygninger 1850-1940. Introduktion. Temagennemgang 2002

Udgivet af

Kulturarvsstyrelsen
Kulturministeriet

Manuskript

Lisbeth Brorsen, Kenneth Johansen og Eske Møller

Foto

Kulturarvsstyrelsen - hvor intet andet er anført

Redaktion og grafisk tilrettelæggelse

Lisbeth Brorsen og Eske Møller

Oplag

500 eksemplarer

Henvendelse vedrørende publikationen

Kulturarvsstyrelsen
Slotsholmsgade 1
1216 København K
Telefon 72 26 51 00

Email: kuas@kuas.dk

Hjemmeside: www.kuas.dk

INDHOLDSFORTEGNELSE

INDLEDNING	side 5
-------------------	--------

POLITISKE OG ØKONOMISKE FORHOLD 1850-1940	side 7
--	--------

Kornsalgssperioden - frem til 1875

- Landbrugets struktur
- Grundloven 1849
- Treårskrigen (1848-1850)
- Ændret lovgivning og økonomiske vilkår - for bønderne
- Krigen i 1864
- Bønder og husmænds kamp for politisk indflydelse
- Afsætningsforhold for landbrugsprodukter
- Indvinding af land

Andelsperioden - frem til 1914	side 11
---------------------------------------	---------

- Prisforhold og strukturændringer i landbruget
- Organisationsform og bevægelser
- Bønder og husmænds kamp for politisk indflydelse
- Befolkningsstrømme - ud- og indvandring
- Statshusmandsbrug

Mellemlkrigstiden - frem til 1940	side 17
--	---------

- Krigens økonomiske konsekvenser
- Bønder og husmænds politiske indflydelse
- Lensaflysningen m.m. i 1919
- Afsætning af landbrugsprodukter
- Andet

LANDBRUGETS FAGLIGE UDVIKLING 1850-1940	side 23
--	---------

Kornsalgssperioden - frem til 1875

- Dræning
- Mergling
- Gødning
- Afgrøder
- Husdyr
- Maskiner
- Udbredelse af landbrugsfaglig viden

Andelsperioden - frem til 1914	side 28
---------------------------------------	---------

- Husdyr
- Afgrøder
- Maskiner
- Udbredelse af landbrugsfaglig viden

Mellemkrigstiden - frem til 1940 side 33

- Husdyrproduktion og planteavl
- Maskiner - og heste
- Udbredelse af landbrugsfaglig viden

BYGGESKIK 1850-1940 side 35

Kornsalgsperioden - frem til 1875

- Gårdenes stuehuse
- Gårdenes udlænger
- Hestegange
- Specielle byggematerialer
- Haver m.m.
- Konkurrencer og foregangseksempler

Andelsperioden - frem til 1914 side 39

- Gårdenes stuehuse
- Gårdenes udlænger
- Husmandssteder og statshusmandssteder
- Haver m.m.
- Konkurrencer og foregangseksempler

Mellemkrigstiden - frem til 1940 side 44

- Husmandsstederne
- Gårde
- Stuehuse
- Udlænger
- Haver m.m.
- Konkurrencer og foregangseksempler

INDLEDNING

Det har længe været et ønske at få en oversigt over de bevarede nyere bondegårde til brug for bygningsfredningsarbejdet. Tidligere gennemgange af landbrugsbygninger har først og fremmest koncentreret sig om de ældre gårde og har kun omfattet nærmere udvalgte geografiske områder, f.eks. gennemgangene af fynske gårde og af ældre landbebyggelse i dele af Sønderjylland, Ribe og Ringkøbing Amter.

Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen fik i 1996 udarbejdet en vidensstatus om landbrugets bygninger 1850-1940 af Odense Bys Museer. Rapporten handler om de landbrugsejendomme der i perioden havde mellem $\frac{1}{4}$ og 12 tdr. hartkorn. I denne temagennemgang er anvendt samme afgrænsning og gennemgangen går således ikke nærmere ind i en omtale af vilkårene for de større gårde og de jordløse huse.

De igangværende strukturomlægninger i landbruget har groft beskrevet betydet at enten vedligeholdes udlængerne næsten ikke fordi de ikke længere indgår i driften, eller også er de voldsomt ombygget og ændret fordi de stadig indgår i driften. I 1850 fandtes der 183.000 landbrugsbedrifter og i 1940, hvor antallet toppede, ca. 210.000. Siden er antallet af landbrugsbedrifter faldet støt og var i 2000 nede på 52.700 hvilket dog dækker over at en bedrift kan bestå af flere ejendomme¹. Samtidig skønnes det at højst halvdelen af de i dag eksisterende ca. 100 mill. m² avls- og driftsbygninger anvendes til landbrugsformål. Resten står enten tomme eller anvendes til helt andre formål end landbrugsproduktion. Det må derfor forventes at mange landbrugsbygninger vil blive revet ned i løbet af de kommende år og hvis der skal gennemføres fredninger af velbevarede eksempler på bondegårde og husmandssteder fra den aktuelle periode skal det ske meget snart.

Arbejdet med denne temagennemgang har vist at dér hvor der stadig findes velbevarede anlæg er det ofte slægtsgårde som ejes af ældre mennesker hvor venerationen for stedet er stor og hvor interessen og behovet for ændringer er lille. Endelig har det vist sig ekstra vanskeligt at finde velbevarede husmandssteder.

Ved udgangen af 1996 var der i alt fredet ca. 175 bondegårde og ganske få husmandssteder. Til sammenligning kan det oplyses at der samtidig var fredet 348 herregårde og 104 præstegårde. Af de fredede bondegårde falder ca. 40 indenfor denne temagennemgangs periode da stuehuset er opført i perioden 1850-1940. Forståelsen for en fredning øges jo mere "historisk" et anlæg er og nu er den firlængede bondegård og husmandsstedet blevet historie. Det kan hævdes at den firlængede gård - som arketype på en dansk bondegård - allerede var uhensigtsmæssig i 1850, men alligevel blev nye gårde helt frem til 1940 almindeligvis stadig opført som firlængede gårde omkring en gårdsplads. Efter 2. verdenskrig blev

¹ Ved udgangen af 2000 var der i alt 139.140 landbrugsejendomme.

der først og fremmest investeret i maskiner og opførelse af nye gårde kom først rigtig i gang igen efter 1964 og da var den firelængede gård ikke længere aktuel.

Ved udvælgelsen er der som antydnet ovenfor lagt stor vægt på kun at frede de bedst bevarede bygninger. Dertil kommer et ønske om at frede forskellige tidstypiske repræsentanter, egnstypiske repræsentanter og evt. også banebrydende nye anlæg hvis disse vel at mærke stadig fremstår i en god stand. Det har således ikke været hensigten med temagennemgangen at sikre så mange bygninger at landskabstræk, landsbyområder eller andre kulturhistoriske dele af landbrugslandet kunne bevares, men alene at sikre et meget begrænset antal velbevarede gårde og husmandssteder for eftertiden gennem bygningsfredninger.

Selve temagennemgangen er bygget op med en introduktion som giver en kort beskrivelse af de mere generelle samfundsmæssige forhold af betydning for landbruget i perioden, herunder den politiske, økonomiske, uddannelsesmæssige og driftsmæssige udvikling samt af den generelle byggeskik. Herefter følger en række gennemgange af geografiske områder hvor der i et indledende afsnit redegøres for de særlige forhold for området. Disse gennemgange indledes med Fyn, derefter forskellige områder i Jylland og sidst på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

På baggrund af hovedretningerne i byggeskikken er der foretaget en opdeling af hele perioden 1850-1940 i: Kornsalgsperioden - frem til 1914, andelsperioden - frem til 1914 og mellemkrigstiden - frem til 1940. De gunstige vilkår for kornsalget begyndte allerede omkring 1830, toppede omkring 1850-1857 for at klinge af i 1860'erne og slutte omkring 1875. Sammen med produktionsomlægningen etablerede og investerede bønderne også i de virksomheder som forarbejder deres produkter, først og fremmest mejerier og slagterier. Disse virksomheder blev organiseret som andelsforetagender - deraf betegnelsen for perioden. Herefter blev landbruget præget af 1. verdenskrig, af eftervirkningerne fra krigen og dernæst af den økonomiske krise inden udbruddet af 2. verdenskrig. Denne sidste periode er i denne sammenhæng først og fremmest præget af gennemførelsen af lensafsløsningslovene og etableringen af mange statshusmandsbrug.

Grundlaget for udvælgelsen af fredningsemner har været de mange ideer som Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur, de kulturhistoriske museer og de regionale faglige kulturmiljøråd har indsendt samt de gårde og husmandssteder, som i kommuneatlassene har fået høj bevaringsværdi kombineret med meget høj autenticitet.

Anvendt litteratur:

Landboforeningerne, Landøkonomisk Oversigt 2001

Anvendelse af ”overflødige” landbrugsbygninger. Notat fra Landbrugets Rådgivningscenter

POLITISKE OG ØKONOMISKE FORHOLD 1850-1940

KORNSALGSPERIODEN - FREM TIL 1875

Landbrugets struktur

Omkring 1850 lå $\frac{3}{4}$ af den samlede hartkornsmængde under bøndergårdene. Det kunne være som gårde i selveje, arvefæste eller almindeligt fæste. Fæstegårdene var løbende blevet solgt til selveje, men i 1850 var noget over $\frac{1}{5}$ af det samlede bondehartkorn stadig fæstegårde. Så længe gårdene var i fæste måtte deres størrelse ikke ændres.

Udover bondegårdene var der et stort antal "huse", d.v.s. gårde med meget lidt jord. Skellet mellem gård og hus gik i 1800-tallet ved 1 tønne hartkorn (tdr.htk.). De mindste gårde på 1-2 tdr.htk. betegnedes ofte (især på øerne) som bolsteder. Udover husene med jord var der også jordløse huse. Husene blev dels beboet af landarbejdere, dels af de efterhånden mange lokale håndværkere (murer, tømrer, smed, hjulmager o.l.)

I forbindelse med overgangen til selveje var det almindeligt at den ny ejer frastykkede jord til et eller flere huse for at finansiere købet. I perioden var der p.g.a. den faldende dødelighed en næsten stabil og meget høj befolkningstilvækst på 1,0-1,3 % årlig. Frem til 1860 forblev en stor del af tilvæksten på landet, så der var stor efterspørgsel på de små landbrug - særligt i øernes fæsteegne. Efter 1860 flyttede mange unge til byerne og efter afslutningen af den amerikanske borgerkrig i 1865 udvandrede mange til U.S.A. (Se også under afsnittet om andelsperioden)

Hvis de store gårde - udover deres egne mindst 12 tdr.htk. - havde mindst 200 tdr.htk. bøndergods under sig var de komplette hovedgårde og havde så - også efter 1850 en række privilegier, herunder tiendefrihed på de jorder der før 1661 havde ligget under hovedgården. Denne ret bortfaldt ikke selv om gården ikke længere var en komplet hovedgård.

Blandt de komplette hovedgårde havde 79 i 1849 status som len, stamhuse eller fideikommisgodser (majorater). Disse ejendomme kunne ikke pantsættes eller afhændes helt eller delvis og skulle gå udelt i arv efter nærmere regler. Majoraterne besad en række privilegier, herunder amtmands- og birkeret der dog var under beskæring. I 1848 ophævedes retten til at oprette majorater hvad der blev gentaget i Grundloven af 1849 med en løfteparagraf om deres fremtidige afvikling.

Med tilhørende bøndergods omfattede disse majorater i 1849 $\frac{1}{10}$ af det samlede hartkorn. Disse storgodser lå særlig tæt på Fyn, derefter fulgte Lolland-Falster og Sjælland, mens der kun var forholdsvis få i det jyske område.

Fordelingen af landbrugsejendomme i 1860:²

	% af hartkornet	% af antal ejendomme
Større gårde (o. 12 tdr.htk.)	13%	1%
Gårde (1-12 tdr.htk.)	78%	39%
Huse m. jord (u. 1 tdr.htk.)	9%	60%

Der skete i perioden en opdeling af de mellemstore bøndergårde på 4-12 tdr. htk. og en væsentlig forøgelse af antallet af huse.

Grundloven 1849

Med vedtagelse af Junigrundloven i 1849 var nye politiske vilkår tilvejebragt og kongens enevældige magt, som reelt havde fungeret siden 1660, afsluttet. Grundloven af 1849 bygger på det magtfordelingsprincip, at den lovgivende magt tilkommer kongen og rigsdagen i forening, den udøvende magt tilkommer som hidtil kongen og den dømmende magt er hos de uafhængige domstole. Rigsdagen bestod af to kamre, Landsting og Folketinget. Valgret til folketinget havde enhver mand, der var fyldt 30 år, undtaget var tyende, fattighjælpsmodtagere, straffede og fallenter. Det betød at arbejdere, svende og andre ansatte i en mesters husstand ikke kunne stemme, mens både fæstebønder, selvejbønder og husmænd kunne stemme. Selvom valgretten efter denne målestok var almindelig, var kun ca. 13-14% af den voksne befolkning stemmeberettiget. Valgret til Landstinget havde enhver, der havde valgret til Folketinget, men valget af landstingsmedlemmer skete ved valgmænd og valgbarheden var begrænset til personer der var fyldt 40 år og havde en vis betydelig skattepligt. Grupperingerne i den nye Rigsdag bestod af konservative, de Nationalliberale og Bondevennerne som i en forsimplet udlægning repræsenterede henholdsvis godsejerne, byborgerskabet og bønderne. Bondevennernes mærkesag var at afskaffe fæstevæsenet.

Med grundloven gennemførtes en formel retslig og politisk ligestilling af alle voksne, mandlige borgere i samfundet og bondestanden (almuen) forsvandt dermed som særlig stand - godsejere og ejere af proprietærgårde (typisk gårde på op til omkring 20 tdr.htk) havde ikke tilhørt bondestanden. Dog var der allerede fra 1840'erne sket en stadig afvikling af bondestandens særlige forpligtigelser om at bidrage med arbejde ved anlæg og vedligeholdelse af veje og med kørsel for det offentlige.

Treårskrigen (1848-1850)

Siden Wienerkongressen (1814-15) bestod det danske monarki foruden de oversøiske besiddelser af kongeriget Danmark og hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg. Holsten og Lauenborg var sprogligt og kulturelt tyske og begge medlemmer af Det tyske Forbund, mens Slesvig var delt mellem den overvejende

² Jfr. s. 94-95 i Det danske landbrugs historie 1810-1914

tysksindede del og de overvejende dansksindede nordslesvigske bønder. I kølvandet på februarrevolutionen i 1848 i Paris og de efterfølgende opstande i Wien og Berlin kom der i marts samme år en opstand i Hertugdømmerne med krav om en fri Slesvig-Holstensk forfatning og Slesvigs optagelse i det Det Tyske Forbund. Den danske hær blev sat ind og med især Ruslands diplomatiske pres på Preussen blev krigen afsluttet til Danmarks fordel ved årsskiftet 1850-51. Til gengæld måtte man fra dansk side gå med til at Slesvig ikke måtte knyttes nærmere til kongeriget end til Holsten.

Krigen betød at mange bondekarle var indkaldt som soldat og at landbruget derfor manglede arbejdskraft.

Ændret lovgivning og økonomiske vilkår – for bønderne

I 1849 blev der nedsat en kommission som skulle komme med forslag til regulering af forholdet mellem godsejere og fæstere og i perioden 1851-1854 kom en række landbolove herom, f.eks. om udjævning af beskatningen af privilegeret og uprilegeret hartkorn, om ophævelse af hoveriet for fæstebønder (ikke for husmænd), om fæstebønders ret til at tage inderster til huse, således at de - uden først at have godsejerens tilladelse - kunne ansætte folk, om regulering af godsejerens jagtret på fæstebøndernes jord og om mulighed for at afhænde fæstegods fra majorater. Dertil kom lov om overdragelse af offentligt ejet bøndergods til selveje og lov om ændring af tiendeafgiften fra at være en naturalieafgift til en pengeafgift.

Det var ikke til at nå til enighed mellem godsejere og Bondevennerne om en regulering af fæstespørgsmålet, men det blev fra 1848 muligt ved indgåelse af nye kontrakter at erstatte arbejdspligt (hoveri) med betaling i penge eller varer, såfremt 1/3 ønskede det. Samtidig skete der under de gode konjunkturer en omfattende frivillig overgang til selveje.

Omsider blev der med fire love i 1860, 1861, 1870 og 1872 gennemført følgende forbedringer for fæstegårdene, men ikke for husene: fæsteforpligtigelserne for selvejergårde og gårde i arvefæste i mindst 20 år blev ophævet, fæstekontraktperioden blev fastsat til 30 år, driftsmæssige og bygningsmæssige forbedringer tilfaldt fæsteren eller hans bo, det fæstede areal måtte ikke ændres uden brugerens samtykke, godsejerne kunne ikke pålægge nye fæstere at istandsætte forfaldne bygninger og der blev fastsat regler for beregning af forpagtningsafgift. Samtidig blev der indføjet en tilskyndelse for godsejerne til at frasælge fæstegods til selveje, ved at et areal svarende til 1/10 af det der var solgt kunne lægges ind under hovedgården. Endvidere blev grænsen mellem gård og hus ændret fra 1 til 2 tdr.htk. i 1872 hvorved flere brug blev unddraget de reguleringer som gjaldt for fæste af gårde, f.eks. var leje med et halvt års opsigelse for huse fortsat lovligt.

Sparekasserne fungerede fra 1840'erne som en del af tidens "hjælp til selvhjælpsbevægelse" og var en væsentlig hjælp i forbindelse med bøndernes køb af fæste-

gårde eller etablering af nye brug. I perioden 1865-1875 voksede antallet af sparekasser stærkt især i hedeegnene. Fra 1851 blev der endvidere oprettet kreditforeninger, men endnu omkring 1860 var "selvhjælp", dvs. en ikke-institutionel kredit fra bl.a. godsejerne, almindelig og den har dækket 70-75% af investeringsbehovet. Blandt de andre initiativer til selvhjælp i 1860'erne var f.eks. etableringen af brugsforeninger, sygekasser, sygeplejeforeninger kombineret med begravelseskasser og evt. alderdomsforsørgelseskasser.

Næringsfrihedsloven, som blev vedtaget i 1857 med ikrafttræden i 1862, markerer afslutningen på det flere hundrede år gamle lavsvæsen. Købstæderne og håndværkernes eneret til handel og håndværk blev hermed ophævet og det indledte en afvikling af det økonomiske skel mellem land og by. Loven var også en væsentlig forudsætning for den opblomstring af stationsbyer som opstod i takt med jernbanenettets udbygning i århundredets anden halvdel.

Krigen i 1864

I modstrid med indgåede internationale aftaler vedtog Danmark i 1863 en fælles forfatning (November- eller Ejderforfatningen) for Danmark og Slesvig. Få dage efter var Danmark igen i krig om hertugdømmerne og de overlegne tropper fra Det Tyske Forbund slog de danske. Resultatet blev at Danmark måtte afstå Slesvig, Holsten og Lauenborg og der blev trukket en ny grænse langs Kongeåen.

Medens fredsforhandlingerne i 1864-krigen endnu stod på, kom de konservative (godsejerspartiet) til magten, idet de Nationalliberale (byborgerskabet) havde lidt politisk nederlag med tabet af 1864-krigen. Som følge af at landet på dette tidspunkt reelt stod med to forfatninger (Junigrundloven og Ejderforfatningen), handlede politikken efter nederlaget ved Dybbøl om at få vedtaget en ny grundlov. Den kom i 1866 og de nye regler for valgbarhed til Landstinget begunstigede de højest beskattede.

Bønder og husmænds kamp for politisk indflydelse

Fra 1870 fandt de Nationalliberale og godsejerne sammen og udgjorde efterhånden partiet Højre. Sideløbende blev Bondevennerne forenet med to andre bondepartier - Bjørnbakkerne og Det Folkelige Venstre - i partiet Det Forenede Venstre, som i 1872 bl.a. gik til valg på genindførelse af Junigrundloven og afskaffelsen af Landstinget.

Samtidig samledes den hastigt voksende arbejderbevægelse sig i 1871 i en socialistisk arbejderbevægelse og i maj 1872 kom det til en voldsom konfrontation mellem arbejdere og politiet i Slaget på Fælled i København.

Afsætningsforhold for landbrugsprodukter

Befolkningstallet i Europa blev næsten fordoblet i løbet af 1800-tallet. Ikke mindst i Storbritannien steg befolkningstallet kraftigt og sammen med industrialiseringen

skete en stor tilvandring til byerne. Befolkningstilvæksten betød en stærkt stigende efterspørgsel på landbrugsprodukter både til hjemmemarkedet og til eksport.

Allerede fra 1830'erne havde Danmark eksporteret korn, og efter at England i 1849 ophævede sin beskyttelsestold blev det engelske marked den største importør af dansk korn. I tiden mellem 1830'erne til ca. 1870 skete en vækst på ca. 60% i kornproduktionen, priserne var særdeles gode og værdien af produktionen blev så godt som tredoblet i perioden.

Udvikling af dampkraft og etablering af jernbaner og dampskibsforbindelser betød imidlertid at der omkring 1870 kom bedre og billigere korn fra U.S.A. og til dels Rusland til det europæiske marked og kornpriserne faldt efterhånden til et leje der gjorde det så godt som umuligt at konkurrere.

Den danske landbrugseksport omfattede udover korn også animalske produkter, bl.a. blev der udført meget smør fra Slesvig og Holsten, men også levende kreaturer (stude og svin) fra Jylland til hertugdømmerne.

Indvinding af land

I 1866 blev Hedeselskabet stiftet på Enrico Dalgas forslag. Selskabet fik mobiliseret både offentlig og privat økonomisk støtte til sine drænings-, kunstvandings- og skovplantningsprojekter, som igen affødte utallige private og lokale projekter. Hedeopdyrkning blev næsten gjort til en fædrelandssag. Hedearealerne blev fra 1860 til 1914 mere end halveret fra at dække 7.400km² til 3.100km². I forvejen var ca. 1/3 af de tidligere hedestrækninger i Jylland allerede opdyrkede i 1847. Denne indvinding af landbrugsjord fandt primært sted i Jylland, idet stort set al jord på øerne var kommet under plov før 1860.

Samtidig blev der gennemført flere store inddæmningsprojekter, herunder udtørringen af Kolindsund på Djursland, Rødby Fjord og Lammefjorden. I alt blev der på denne måde i 1861-1871 opdyrket og indvundet 148.000 ha og i 1871-1881 igen 235.000 ha. Det svarede til en forøgelse af landbrugsjorden med mere end Fyn med omliggende øer. Indvindingen fortsatte i mindre takt op til 1890'erne og gik derefter i stå.

ANDELSPERIODEN - FREM TIL 1914

Prisforhold og strukturændringer i landbruget

Efter en periode med svingende eksportpriser kom der efter 1875 en periode med stærkt faldende priser, som frem til 1887 ramte både korn og animalske produkter. Denne nedgang var som før nævnt afledt af stærkt forbedrede transportveje. Landbruget reagerede ved i højere grad at satse på mere forarbejdede animalske produkter som smør og bacon. Opprioriteringen af animalsk produktion var dog

allerede i gang inden de faldende kornpriser i 1870'erne - og der var til en vis grad tale om en glidende overgang.

I den indenlandske sammenhæng betød de bedre transportforhold (dampskibsruter, jernbaner og bedre veje) at de hidtidige prisforskelle mellem forskellige områder blev udjævnet, da produkterne fra de fjernere områder langt hurtigere kunne bringes frem til markederne. I 1874 var hovednettet i de danske jernbaner i det væsentligste opbygget og fra 1872 betød indsættelse af jernbanefærger at omladning af gods i nogen grad kunne undgås. Udbygningen af jernbanenetten fortsatte frem til 1. verdenskrig.³

I hele perioden blev landbrugsprodukterne afsat efter ”det klassiske mønster” med Storbritannien som hovedmarked og Tyskland som det vigtigste sekundære marked. England aftog 90% af smørret og knap 100% af flæsk (bacon) og æg, mens Tyskland aftog noget smør og størsteparten af de levende dyr, først og fremmest slagtekvæg. Herudover blev der afsat lidt smør til tredje markeder, men ellers ikke større mængder danske landbrugsprodukter.

Omlægningen af produktionen blev indtil midten af 1890'erne først og fremmest afholdt af opsparede midler. Det var dog ikke alle, som havde penge på kistebunden, og antallet af tvangsafståelser udgjorde i 1885-89 10% af samtlige salg.

Investeringer i andelsmejerier blev ofte finansieret gennem sparekasser, hvoraf der i 1891 var 540. I 1913 var sparekassernes indlån stadig større end bankernes. Men så sent som i 1900 var ca. halvdelen af landbrugets gæld stadig i fideikommiskapitaler m.m.

I 1880 oprettedes to husmandskreditforeninger (Jylland og Øerne) hvor staten gik ind med refusioner, garantier og tilskud. Hovedopgaven for disse var at yde små lån som de almindelige kreditforeninger ikke havde mulighed for.

Fordelingen af landbrugsejendomme i 1885 og 1905:⁴

	1885 % af tdr.htk.- % af antal	1905 % af tdr.htk.- % af antal
Større gårde (o. 12 tdr.htk.)	15% - 1%	16 % - 1 %
Gårde (2-12 tdr.htk.)	66% - 23%	64 % - 20 %
Huse (1-2 tdr.htk.)	8% - 9%	9 % - 9 %
Huse m. jord (u. 1 tdr.htk.)	11% - 67%	12 % - 71 %

³ I 1880 er der 1.550 km jernbane i Danmark, i 1890 1.980 km, i 1900 2.870 km, i 1910 3.430 km og i 1914 3.930 km.

⁴ Jfr. s. 223, 225 og 246 i Det danske landbrugs historie 1810-1914.

Bondegårdene (og de største huse) på mellem 1-12 tdr.htk. omfattede i 1885 stadig $\frac{3}{4}$ af hartkornet, men der skete fortsat en opdeling af de lidt større bondegårde samt en væsentlig forøgelse af antallet af huse.⁵

I 1885 var der 5.436 fæstegårde med 26.221 tdr. htk. tilbage svarende til 7% af det samlede tdr.htk. Stærkest bevaret var fæstevæsenet i Svendborg Amt hvor næsten $\frac{1}{4}$ af amtets gårde var fæstegårde. Under landbrugskrisen gik den frivillige fæsteafløsning i stå, men blev genoptaget efter 1900.

Organisationsform og bevægelser

Den forarbejdning af de animalske produkter, som skulle blive dansk landbrugs kendetegn i mange år skete i vidt omfang på andelsvirksomheder som var ejet af producenterne. Beslutningerne blev almindeligvis truffet udfra princippet om at hver andelshaver havde én stemme, mens overskuddet blev fordelt i forhold til hver andelshavers indleverede mængder og dermed i forhold til vedkommendes bidrag af omsætningen. Det betød til forskel fra tidligere, at f.eks. husmændene fik afregnet deres smør og flæsk til samme pris som bøndernes.

Det første andelsmejeri begyndte sin drift i Hjedding på Vardeegnen i 1882, blot 8 år senere var der ca. 700 andelsmejerier i kongeriget og i 1937 toppede antallet af andelsmejerier med omkring 1400. Andelsmejerierne kom hurtigt til at dominere i forhold til de private mejerier som i 1937 udgjorde ca. 300. I 1887 begyndte det første andelssvineslagteri i Horsens.

Oprettede andelsmejerier i perioden 1882, 1886 og 1890

Andelsformen blev efterhånden anvendt til mange foretagender enten fordi der var brug for nye eller fordi man ville konkurrere med allerede eksisterende private virksomheder. Således blev der f.eks. i 1895 oprettet Dansk Andels Æggesport, i 1902 Danish Bacon Company, i 1898 Jydsk Andelsselskab for Indkøb af Foderstoffer og i 1911 Dansk Andels Cementfabrik. I 1899 blev Andelsudvalget oprettet som en paraplyorganisation for landbrugets andelsvirksomheder og for brugsforeningerne. Hele dette produktions- og eksportmønster bestod frem til ca. 1960, og gav det mellemstore landbrug en væsentlig indflydelse. Man havde stor organi-

⁵ I 1885 udgjorde bondegårdene 74% af hartkornet, de store gårde 16% og husene 11%.

satorisk erfaring og ophold på folkehøjskoler og landbrugsskoler bidrog til et højt uddannelsesniveau.

Den første store folkelige bevægelse på landet var i 1860'erne grundtvigianerne, som ved etablering af friskoler, frimenigheder, højskoler og forsamlingshuse fik en meget stor indflydelse og hvis grundlag var troen på det enkelte menneskes betydning og understregningen af menighedens fællesskab. Kort tid efter - og med udspring i grundtvigianismen - blev Indre Mission dannet. De oprettede også højskoler og i stedet for forsamlingshuse etablerede de missionshuse. Indre Mission lagde vægt på vækkelsen og omvendelsen af det enkelte menneske.

Bønder og husmænds kamp for politisk indflydelse

I 1875 udpegede Christian IX godsejer J.B.S. Estrup til ny regeringsleder for endnu en højreregering. Med forsvarspolitikken som omdrejningspunkt og med anvendelsen af provisoriske love, lykkedes det Estrup at splitte Det Forenede Venstre og forlængede Højres greb om den politiske magt med en snes år.

1870'erne var endvidere kendetegnet ved fremkomsten af en egentlig arbejderbevægelse. På trods af vanskelige politiske forhold for bevægelsen blev to socialdemokratiske medlemmer valg ind Folketinget i 1884. Ved indgangen til 1890'erne var den faglige organisering i fuld udvikling og fagforbundene var nært tilknyttet Socialdemokratiet. I denne tid blev der dog vedtaget enkelte socialpolitiske forslag, herunder en lov om alderdomsforsørgelse og en om statsstøtte til sygekasser.

Den brede tilslutning som Venstre havde opbygget gennem sit græsrodsnet i landets landkommuner, gennem f.eks. landboforeningerne og andels- og højskolebevægelserne manifesterede sig først for alvor i 1895 da partiet erobrede den vigtige formandspost i finansudvalget. Paradoksalt nok samme år hvor den indre splid i partiet udmøntede sig i dannelsen af to venstre partier, nemlig Det moderate Venstre og Venstrereformpartiet. Husmandsbefolkningen begyndte at røre på sig og omkring 1900 blev den moderne husmandsbevægelse til. I 1902 dannedes de provinsielle samvirksomheder der i 1910 samledes i De samvirkende danske Husmandsforeninger.

Ved valget i 1901 vandt Venstre. Christian IX lod sig overbevise om at det var en dårlig idé at udpege endnu en mindretalsregering ledet af Højre og for første gang siden Juni-grundlovens vedtagelse kunne gårdmandspartiet danne regering. Ud nævnelser af den første venstre-regering, der havde et flertal i Folketinget bag sig, betegnes som systemskiftet. I Landstinget var det dog stadig Højre der havde flertal. Alligevel lykkedes det at gennemføre en række reformer: Først og fremmest blev der i 1902 endelig gennemført nogenlunde samme bestemmelser for fæste- og legehuse, som dem der i 1861 var blevet gennemført for fæstegårdene, bl.a. fik fæstere af huse nu ret til erstatning for forbedringer og de blev sikret mod vilkårlige opsigelser. I 1903 blev der gennemført en skattereform som brød byernes

privilegerede skattemæssige stilling og lettede landbrugets skatte og afgiftsbyrde. Således blev der indført ejendomsskat, indkomstskat efter en progressiv skala og formueskat i stedet for hartkornskat på landet og bygningsskat i byerne. Det nye skattesystem betød dog at de selvejende husmænd måtte betale en relativ høj ejendomsskat i forhold til det lille jordareals indtjeningsmuligheder. Samtidig blev der i 1903 gennemført en tiendeafløsning som lettede landbrugets udgifter, bl.a. fordi staten dækkede 28% af de omkostninger der var forbundet med afløsningen.⁶

I 1905 blev den radikale fløj af Venstre ekskluderet af partiet, den fløj som netop havde sine vælgere blandt husmænd og socialt bevidste københavnske akademikere og intellektuelle og partiet Det Radikale Venstre blev grundlagt. Venstre-formpartiet mistede dermed sit flertal i 1906, men var dog stadig stærkt nok til at opretholde regeringsmagten gennem samarbejde med andre partier. Hermed var et fremtidigt mønster for dansk politik påbegyndt, nemlig tilstedeværelsen af fire store partier hvoraf ingen nogensinde har haft absolut flertal og skiftende regeringer har derfor måttet basere alle beslutninger på samarbejde og kompromiser. I 1908 kom det frem at Venstres justitsminister, P.A. Alberti havde bedraget Den sjællandske Bondestands Sparekasse for et svimlende beløb. Venstres leder I. C. Christensen måtte demissionere, men blev frikendt i en efterfølgende rigsretssag og i 1909 kunne de Radikale danne deres første mindretalsregering efter en stor valgfremgang. Selvom den radikale regering sad mindre end et år, stod det nu klart, at Venstres dominans af landspolitikken ikke længere var en selvfølge. Allerede 1913 tabte Venstre igen regeringsmagten til de radikale der sammen med Socialdemokratiet vandt absolut flertal.

Befolkningsstrømme - ud- og indvandring

I perioden var der en stor befolkningstilvækst som skyldtes en stærkt stigende levealder. Da denne tilvækst vanskeligt kunne brødfødes på landet skete der i perioden 1870-1901 en overordentlig stor tilvækst i byerne. Allerede i 1901 boede 40% af den danske befolkning i byer (ekskl. stationsbyer og ladepladser), mens bybefolkningen i de øvrige skandinaviske lande kun udgjorde mellem 12 og 28%. Fraflytningen fra landdistrikterne var størst på øerne og mindst i Jylland hvor landbrugsarealet i perioden 1861-1901 blev øget med 25%.

Med afslutningen af den amerikanske borgerkrig i 1865 steg udvandringen og fra 1861-1910 rejste et antal der svarede til 1/3 af fødselsoverskuddet først og fremmest til U.S.A. (245.123), men også nogle til Canada (8.370), det øvrige Amerika (6.126), Australien (6.475), Afrika (1.287) og Asien (333). Udvandringen kulminerede i 1880'erne, men var også stor fra 1901-1910. Udvandringen fra landdistrikterne var talmæssigt størst (87.000 eller 56% i perioden 1868-1899), men målt i

⁶ Afløsningen var på 25 gange den i 1852 fastsatte årlige pengeafgift.

antal udvandrede pr. indbygger var intensiteten størst i byerne. Geografisk fordelte udvandrerne sig nogenlunde ligeligt på de enkelte landsdele efter den første periode.

Fra 1874 begyndte sukkerroedyrkerne en større, systematisk beskæftigelse af fortrinsvis kvindelige sæsonarbejdere fra Sverige i sommerhalvåret. I perioden 1886-1896 drejede det sig formodentlig om mellem 1.400 og 2.500 personer der årligt arbejdede i det danske landbrug som roe- eller malkepiger og mejersker.

Fra 1893 begyndte man til erstatning af den vigende svenske arbejdskraft at hente sæsonarbejdere (især kvinder, men også mænd) fra Polen. Antallet steg hurtigt fra ca. 400 i 1893 til 2.600 i 1901, 10.000 i 1910 og 14.000 i 1914 og de var ikke længere kun beskæftiget på Lolland-Falster, men også på de øvrige øer og i mindre omfang i Jylland. I 1911 var 3,8% af landarbejdere i hele landet polakker, men på Lolland-Falster var andelen 27,8%. I 1908 blev den såkaldte polaklov vedtaget for at hindre det værste misbrug (løn, boligforhold, arbejdstider m.m.).

Polske roepiger på Søby Søgaards marker på Fyn⁷

Efter den store udvandring var husmandssagen ikke længere blot et spørgsmål om at lindre social nød, men rummede nu flere motiver. Man ville gerne fremme at unge fra landet kunne få foden under eget bord, så indvandringen til byerne og udvandringen blev begrænset. Samtidig ønskede man at sikre arbejdskraft på landet og at begrænse socialismens udbredelse.

Statshusmandsbrug

I 1899 fremkom loven om statslån til husmandsudstyknings og de såkaldte stats-husmandsbrug begyndte at skyde frem i landskabet. Ansøgere til oprettelse af sådanne husmandsbrug skulle være ustraffede, gældfrie, flittige, ædruelige og sparsommelige danskere mellem 25 og 50 år og med mindst 5 års landbrugserfaring.

De første jordlodder var maksimalt på 4 tdr. land middelhø, hvilket ikke var nok til at en familie kunne leve af jorden. Socialdemokraterne talte om ”slavehuse” og i husmandskredse var man usikker. Nok blev det muligt for husmanden gennem statslån at få foden under eget bord, men husmændene kunne ikke få økonomien til at hænge sammen uden at tage daglejerarbejde ved siden af.

Fra og med revisionen af statshusmandsloven i 1909 var det formålet at etablere selvstændige landbrug der kunne danne grundlag for en families eksistens. Mange husmandsfamilier måtte dog stadig supplere indtægten fra landbruget med arbejde udenfor bedriften.⁸

MELLEMKRIGSTIDEN - FREM TIL 1940

Krigens økonomiske konsekvenser

Efter krigsudbruddet 1914 blev den danske landbrugseksport klemmt. De nye industrialiserede landbrugsenheder var dybt afhængige af varetilførsel, i første omgang importerede varer som korn, foderkager og kunstgødning. Det førte til store prisfald på eksportvarer, men produktionen fortsatte idet hjemmemarkedet, som efterhånden var helt tomt for udenlandske varer, aftog til garanterede priser og en større del af eksporten blev afsat i Tyskland i stedet for det normale marked England.

I mellemkrigstiden dominerede de store gårde kornproduktionen og gårdmændene sad på den andelsdominerede mejeri- og slagteriproduktion, som også var afgørende for husmandsbrugets indtægter. Under 1. verdenskrig fik landbruget frem til 1917 gode priser, mens situationen var stærkt svingende igennem 1920'erne.

Fordelingen af landbrugsejendomme i 1919 og 1942:⁹

	1919 % af antal	1942 % af antal
Større gårde (30-120 ha.)	13 %	12 %
Gårde (10-30 ha.)	34 %	39 %
Mindre gårde (3,3-10 ha.)	32 %	38 %
Husm.steder (0,55-3,3 ha.)	21%	10 %

⁷ Fra s. 215 i Det danske landbrugs historie 1810-1914. Foto fra Nationalmuseet.

⁸ Af de efter 1899-loven i alt 3.820 oprettede statshusmandsbrug lå 1.347 på øerne og 2.473 i Jylland, flest i Randers, Ringkøbing og Viborg amter. Loven blev revideret i 1904, 1909 og 1914. I 1900-1913 blev der oprettet 6.745 statshusmandsbrug, 2.410 på øerne, heraf 598 i Holbæk amt, og 4.335 i Jylland, heraf 1.178 i Randers amt og 632 i Viborg amt.

⁹ Jfr. s. 23 i Landbrugets bygninger 1850-1940

I den første halvdel af 1900-tallet skete der en koncentration på de mellemstore brug på mellem 3,3 og 30 ha. (det senere "familiebrug"), mens både antallet af de større og af de helt små brug faldt.

Bønder og husmænds politiske indflydelse

Det blev den radikale Zahle-regerings lod at styre landet udenom 1. verdenskrig 1914-1918. Da landets traditionelle handelspartnere anvendte alle deres ressourcer i krigens tjeneste, opstod der i løbet af krigen forsynings- og varemangel og dermed følgende prisstigninger. Den socialliberale regering forsøgte at tage toppen af den værste nød ved at indføre en reguleringspolitik der bl.a. satte maksimalpriser på livsnødvendige varer; senere indførtes rationering. Arbejdsløsheden og bolig-nøden steg til foruroligende højder og byerne blev i perioden 1918-20 præget af kraftige demonstrationer og et uroligt arbejdsmarked på baggrund af en skærpet klassekamp.

I 1915 lykkedes det omsider partierne at blive enige om en revision af grundloven (den anden Junigrundlov). Ændringerne gjaldt først og fremmest valgreglerne som ville give en mere ligelig fordeling af mandaterne, herunder den privilegerede valgret til Landstinget og gennemførelsen af almindelig valgret for kvinder og tjenestefolk.

Borgfreden der havde hersket mellem partierne under 1. verdenskrig sluttede brat med krigsafslutningen og Venstres utilfredshed med regeringens antiliberalistiske tiltag fik frit løb. Regeringen Zahle sad til marts 1920 hvor de netop afsluttede demokratiske valg om Slesvigs fremtidige nationale tilhørsforhold var faldet således ud at kun den nordligste af i alt 3 valgzoner stemte sig tilbage til Danmark¹⁰. Zahle's regering blev derefter - stik imod alle demokratiske spilleregler - afsat af Christian X, der i stedet ønskede en regering som ville arbejde for at få mere af Slesvig til Danmark. Under indflydelse af sin rådgiver H.N. Andersen, som havde foretaget store investeringer i landsdelen, indsatte Christian X et forretningsministerium med sin private sagfører som statsminister. Kongens egenrådighed i denne sag udløste den såkaldte Påskekrise og stillet overfor et ultimatum om generalstrejke bøjede Christian X sig og udskrev valg, som Venstre vandt.

Sammen med de Radikale dannede Socialdemokratiet i 1929 en koalitionsregering med absolut flertal; en handlekraftig regering som under indtryk af 30'ernes økonomiske krisetid bibeholdt sin vælgertilslutning frem til besættelsen. Efter Wall Street krakket i 1929 var valutapolitikken central som aldrig før og kun ved hjælp af nødvendige devalueringer og midlertidige krisepakker lykkedes det at opretholde den i forvejen trængte landbrugseksport. Oprettelsen af en valutacentral, som nøje kunne overvåge og kontrollere valutareservernes bevægelser, blev et nødvendigt - om end blandt mange landmænd upopulært - tiltag. De hårde tider for land-

¹⁰ Ved genforeningen blev det danske landbrugsareal forøget med 321.000 ha eller godt 10%.

bruget svækkede mange bønders tiltro til de gamle partiers evne til at løse problemerne og utilfredsheden blev organiseret med stiftelsen af protestorganisationen Landbrugernes Sammenslutning (LS) i 1931. LS forsøgte indledningsvis at få indflydelse gennem Venstre og stiftede senere et par yderligtgående partier der imidlertid ikke opnåede en tilslutning der modsvarede LS medlemstallet.

Den ringe tilslutning til de politiske yderfløje i 1930'ernes Danmark skyldtes bl.a. S-R regeringens arbejdsmarkedspolitiske resultater med Kanslergadeforliget (hvor en stor lock-out blev afblæst) og Steinckes socialreform, begge fra 1933. Nye love om bl.a. arbejdsløshedsunderstøttelse og sygeforsikring samt igangsættelsen af store statslige anlægsarbejder, f.eks. Storstrømsbroen og Lillebæltsbroen skabte arbejde og tålelige forhold for mange. Midlertidige skatte- og rentenedsættelser havde lignende virkning i landbruget. I 1936 udstedte regeringen for 100 mill. kroner statsobligationer, der skulle bruges til at få landbrugets gældsbyrde ned. Dette skete ved favorable gældssaneringslån.

Lensafløsningen m.m. i 1919

Den utilfredshed der fra Bondevennernes side helt tilbage til gennemførelsen af 1849-grundloven havde været med de store gårdes særlige fordele resulterede sammen med den omfattende krise i at der i 1919 blev vedtaget tre love om udstykning af jord til statshusmænd:

Lensafløsningsloven hvorefter lens- og fideikommisgods (majorater) ”fik ret til” at overgå til frie ejendomme mod indbetaling af 20-25% af værdien, ellers blev de pålagt en årlig afgift på 1-1,2 % af besiddelsens værdi. Endvidere skulle de mod erstatning afstå 1/3 af jorden til staten til brug for etablering af statshusmandssteder. Pengene fra Lensafløsningen gik til en særlig jordfond der blev anvendt til udstykning eller udlån til statshusmænd. Loven resulterede i udstykning af 18.000 ha til 2.300 statsjordbrug.

Lov om udstykning af præstegårdenes jorder hvorefter den jord, der hørte under præstegården og egnede sig til avl, skulle afhændes til oprettelse af husmandsbrug når embedsledighed eller forpagtningsforhold gjorde det muligt. Loven medførte udstykning af 12.000 ha til 1.400 statsjordbrug.

Domæneloven, som bemyndigede staten til at købe større ejendomme respektive at ekspropriere dele af sådanne. Udover majorats- og præstegårdsjordene fik denne lov betydning for de tidligere domænegårde i Sønderjylland som efter genforeningen i 1919 overgik til den danske stat eller som i 1920'erne og 1930'erne blev købt af staten.

Med de nye love blev indført en jordrenteordning, så staten forblev ejer af jorden og husmændene betalte en årlig ”jordrente”, også kaldt ”statsfæste”. Denne ord-

ning eksisterende frem til 1934 sideløbende med 1899-lovens mulighed for at købe jorden.

Blandt husmændene var det - trods de større brug - stadig almindeligt at supplere indkomsten, bl.a. med kørsel af mælk eller med ægge- og købmandsture hvilket samtidig gjorde det muligt at holde et par heste.

Afsætning af landbrugsprodukter

Efter krigsudbruddet ændredes markedet og Tyskland aftog større mængder end tidligere. Der var flere forhandlinger med England som truede med at betragte Danmark som forsyningsområde for Tyskland og der blev aftalt fordelingsnøgler for fordeling af landbrugseksporten mellem England og Tyskland for de enkelte landbrugsvarer, men priserne for varerne til Tyskland var væsentlig højere end for varerne til det engelske marked. 1915-1916 var gode tider for landbruget, men fra 1. februar 1917 hindrede den uindskrænkede ubådskrig forsyningen af varer udefra. Efter krigen vanskeliggjorde de høje toldskranker landene imellem eksporten af landbrugsvarer.

I første halvdel af 1920'erne blev afsætningsforholdene mere "normale" med hhv. England og Tyskland som hovedimportørerne af danske landbrugsvarer og i 1925 aftog England 72%, Tyskland 23% og 3. markederne 5% af landbrugseksporten. Priserne på det engelske marked, som nu var oversvømmet af varer, blev dog aldrig helt så gode som før 1914 og i løbet af 1920'erne mødte den danske landbrugseksport flere og flere toldskranker. Det frie markeds betingelser og statslige indgreb på eksportmarkederne gik derfor landbruget imod. De danske landbrugere spændte livremmen ind og producerede sig ud af krisen. Som helhed lykkedes det for landmændene at øge produktionen hvilket var en bedrift i sig selv, men det økonomiske resultat af indsatsen var nedslående for den enkelte, fordi tilstedeværelsen af endnu flere danske varer blot trykkede prisen yderligere i bund.

Venstreregeringerne i 1920'erne forsøgte at gennemføre en politik der i hovedsagen skulle gøre op med krigens reguleringstiltag og genoprette de gunstige handelsforhold der eksisterede før krigsudbruddet. De ændrede handelsbalancer i Europa skabte imidlertid toldmure og særaftaler landene imellem, som gjorde det svært at føre rendyrket frihandelspolitik. Da Landmandsbanken de facto krakkede i 1922 og efterfølgende blev rekonstrueret med statsstøtte var det et nederlag for den fri liberalismes ideologi. På den anden side var det vand på oppositionens mølle, da affæren accentuerede de Radikales og Socialdemokratiets budskaber om regulering af de fri markeds kræfter. 1924-26 ledte Th. Stauning en socialdemokratisk mindretalsregering som parlamentarisk stod svagt, men som dog fik vist at partiet var villig til at føre en bred politik der ikke kun tilgodeså arbejderklassen. Valutapolitikken spillede en fremtrædende rolle i 1920'erne. Der var politisk vilje til at stabilisere kronekursen og bringe kronen i pari med guldfoden. Følgerne var gavnligt for industrien der havde været hårdt presset efter freden pga. råvareman-

gel og som hovedsageligt producerede til hjemmemarkedet, men ikke gode for landbrugseksporten hvis konkurrenceevne blev forringet. Dette politiske skisma for Madsen-Mygdals Venstre forsvandt først da eksportmarkederne England og Tyskland ophævede deres valutaers guldindløselighed hvorefter Danmarks nationalbank fulgte trop.

Efter Wall Street børskrakket i 1929, hvor de fleste kom til at føle konsekvenserne af den økonomiske krise, bl.a. med meget lave kornpriser til følge, satsede endnu flere landmænd på svineavl som blev anset for at være det sikreste kort. I 1930 faldt afsætningen til Tyskland som dog stadig aftog næsten hele eksporten af levende dyr. Krisen ramte de to store eksportmarkeder og for mange landmænd endte årsregnskaberne med et underskud. Tvangsauktioner blev almindelige foreteelser. (I 1932 var 1% af samtlige landbrugsejendomme på tvangsauktion). I 1930'erne ændrede strategien for landbruget sig ikke, effektivitet og stor produktion var eneste måde at holde den økonomiske ruin fra døren. Den massive arbejdsløshed pressede købekraften i bund, så selvom forbrugerne fik landbrugsvarer meget tæt på produktionsprisen, var det ikke muligt at stimulere efterspørgslen yderligere. Landmændene i hhv. England og Tyskland protesterede imod de billige danske varer og reaktionen blev midlertidige markedsafspærringer for danske o.a. udenlandske konkurrenter. Den siddende S-R-regering forhandlede sig frem til nogle bilaterale aftaler med England og Tyskland for at holde landbrugsproduktionen i gang.

Andet

Under den 1. verdenskrig forblev ca. 7-8.000 af de polske sæsonarbejdere i landet og efter krigen genoptog man rekrutteringen helt frem til 1929.

Anvendt litteratur:

Bjørn, Claus [red.], Det danske landbrugs historie, bd. III og IV, 1988.

Hedegaard, Esben m.fl., Landbrugets Bygninger 1850-1940, Miljø- og Energiministeriet 1996.

Olsen, Olaf, [red.], Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, bd. 11 og 12, Nordisk Forlag, 1990.

Porsmose, Erland og Claus Bjørn, Landbrugets historie - kort fortalt, Landbrugets Rådgivningscenter, Landbrugsforlaget 1997.

Scocozza, Benito, m.fl., Danmarkshistoriens Hvem Hvad og Hvornår, Politikens Forlag, 1996.

Solvang, Gunnar, De ny husmandskolonier – eller husmændenes landboreformer i det 20. århundrede. Danske Husmandsforeninger, 1988.

Den Store Danske Encyklopædi, Danmarks Nationalleksikon, 1994-2001.

LANDBRUGETS FAGLIGE UDVIKLING 1850-1940

KORNSALGSPERIODEN - FREM TIL 1875

Dræning

For at afvande de tunge jorde blev der fra omkring 1830 dels gravet egentlige grøfter langs markerne, dels pløjet særlige vandfurer, som kunne lede overfladevandet ud i grøfter og herfra videre ud i naturlige vandløb. Selvom de åbne grøfter optog en del af markernes samlede areal, betød de samlet en gevinst, idet mange småstykker, der tidligere kun havde givet hø og græsning, nu kunne tages ind under plov. Grøfterne krævede dog jævnlig pasning, betød en uhensigtsmæssig inddeling af jorden og kunne optage helt op til 14% af arealet.

Kulturlandskabet ca. 1800-1880, eksemplificeret i et østjysk landskab syd for Odder. Læg særlig mærke til de åbne grøfter i engen.¹¹

Det var derfor et stort fremskridt da anvendelsen af nedgravede, maskinelt fremstillede drænrør erstattede grøfter og vandfurer. Drænrørene beslaglagde ingen areal, når de var lagt, de krævede ingen løbende vedligeholdelse og de kunne lægges mere uafhængig af markoverfladens udformning. Dertil gav de en mere effektiv afledning af vandet på de tunge jorde.

I 1847 begyndte en hjemlig produktion af drænrør på teglværket ved Nivå og derefter på adskillige teglværker i Danmark og Slesvig.

Mergling

Mergel er benævnelsen for jord, der indeholder mindst 10% kulsur kalk. Kalken har en gunstig indvirkning på jorden ydeevne, da 1) flere kulturplanter kræver et ret højt kalkindhold, 2) den øger omsætningshastigheden for jordens humusstoffer, frigør kvælstof og forhindrer udvaskning af andre for væksten gavnlige stoffer og 3) den bidrager til at mindske jordens sammenhængskraft og hæmmende knold- og skorpedannelse.

Merglingens gunstige virkning var fra 1700-tallet kendt i Jylland. Men den mere almindelige anvendelse af mergling synes først at være slået igennem på de store gårde efter 1820'erne og først en snes år senere på bondelandbruget. Mergling blev i anden halvdel af 1800-tallet et meget vigtigt led i opdyrkningen af den jyske hede, bl.a. med hjælp af egentlige mergelbaner der førte materialet frem til brugene. Behandling med mergel ophørte næsten fra 1870, men blev igen almindelig efter 1910, bl.a. på baggrund af såkaldte "kalktrangsundersøgelser" der viste at især sandjorderne behøvede kalktilsætning.

J.Th. Lundbyes skildring af mergling på præstegårdens mark i Vallekilde i Odsherred 1846.¹²

Gødning

Mergling erstattede ikke gødning. Allerede på Landmandsforsamlingen i Aalborg i 1856 drøftede man gødningens betydning og mulighederne for import af bl.a. guano, men prisen var høj og det blev kun importeret i mindre mængder. Kunstgødningens betydning i planteavl var tiltagende igennem hele perioden. Generelt var der en tæt sammenhæng mellem gode kornpriser og investeringer i kunst-

¹¹ Tegningen af Peter Dragsbo i Landbrugets historie – kort fortalt. Det oplyses i underteksten til tegningen bl.a.: "Fra 1800-1880 sker forandringerne hastigt, og ikke alle de illustrerede træk har eksisteret samtidig."

¹² Fra s. 85 i Det danske landbrugs historie 1810-1914. Maleri fra Statens museum for Kunst. Foto: Hans Petersen

gødning, således steg forbruget af fosfatgødning i kornsalgsperiodens gunstige år, men formindskedes i den efterfølgende krise i 1880'erne.

Afgrøder

Ved landbrugstællingen i 1861 var fordelingen af det samlede kornareal følgende:

Havre	649.000 tdr. l. svarende til	38 %
Byg	550.000 tdr. l. svarende til	32 %
Rug	379.000 tdr. l. svarende til	22 %
Hvede	112.000 tdr. l. svarende til	7 %

Byggen var den vigtigste eksportvare inden for korn, men hveden havde den højeste pris. Den forbedrede jordbehandling betød at hveden mange steder afløste rugen som vintersæd. Tidligere var det kun på Lolland, Falster og Sydsjælland der blev dyrket hvede, men nu blev der også dyrket hvede på de øvrige øer og i begrænset omfang i Østjylland. Den store efterspørgsel, de gode priser og en række tørre somre sidst i 1850'erne gav en god indtjening til bønderne.

Rugens største udbredelse var i Jylland og i Nord- og Vestjylland var den enerådende som vintersæd. Havren var meget nøjsom og den kornsort som lykkedes bedst på de nyopdyrkede arealer. Samtidig var den velegnet som foderafgrøde.

Den danske kornproduktion var voksende og en stadig større del blev solgt til eksport, men også brændevinsbrænderierne aftog legalt eller illegalt betydelige mængder.

Der skete en løbende forædling og import af nye kornsorter inden for de forskellige kornarter og da ”bunden faldt ud” af kornsalget mod slutningen af 1870'erne, begyndte en relativ nedgang for kornproduktionen set i forhold til det samlede høstudbytte.

Kartoflerne blev i Danmark - som i resten af Europa - i 1845 ramt af skimmel-svamp, som ødelagde knoldene og først fra midten af 1850'erne var der en vis bedring at spore. Fra 1850'erne var der derfor en stigende tendens til at erstatte kartofler i sædskiftet med roer og andre rodfrugter.

Græs og kløver indgik efterhånden som egentlige afgrøder.

I de tidligere landsbyfællesskaber blev det, når høsten var i hus, besluttet ”at opgive ævret”. Det betød at kreaturerne blev sluppet ud på markerne for at æde det græs m.m. som kom op af jorden når kornet var høstet. Det var en græsning af ringe værdi. Denne tradition gjorde det nødvendigt at hegne omkring gårdene, så dyrene ikke i stedet forgreb sig på de dyrkede arealer med urter og frugt lige ved gården. Samtidig var der - især efter landsbyfællesskabet ophør - også behov for hegning omkring markerne, da hver bonde ikke høstede samtidig og da nogle afgrøder, f.eks. kartofter og roer høstes væsentligt senere end korn.

Husdyr

	Heste	Hornkvæg	Får	Svin
1861	325.475	1.120.866	1.748.895	303.976

Staten havde fra gammel tid påvirket hesteavlen således at der både var en passende og egnet hestebestand til militæret samt en bestand af luksusheste til brug for kronen m.v. Omkring 1860 påbegyndtes en ændring af avlsarbejdet med heste. I Jylland arbejdedes med udvikling af en tung trækhest (den jyske hest) på baggrund af den oprindelige hestebestand og på øerne arbejdedes der med udvikling af en lettere køre- og trækhest gennem krydsninger af forskellige racer.

I øvrigt holdt man først og fremmest malkekøer, svin, får og fjerkræ til føde på det enkelte brug og for produktionen af gødning til markerne. Svinebestanden i 1861 svarede til godt 2 svin pr. ejendom med over ¼ tdl. htk. Når markerne blev gødet steg udbyttet og der var mere græs, hø og halm til foder. Den bedre fodring gav større dyr og større produktion af mælk som gjorde det muligt at producere flere mejeriprodukter.

Maskiner

På bøndergårdene havde svingploven i 1850 almindeligvis erstattet hjulploven og sammen med gennemførelse af mergling og dræning betød det at pløjedybden kunne øges og at jorden fik en bedre ydeevne. Svenskharven, som var god til at fjerne ukrudt og især kvikgræs, var ligeledes generelt udbredt.

På en del store gårde var tærskemaskiner allerede taget i brug i begyndelsen af 1800-tallet og maskiner til såning af frø blev taget i brug midt i 1800-tallet. Såmaskiner og mejemaskiner var godt nok kendte, men blev ikke anvendt, bl.a. fordi afvandingegrøfterne gjorde brugen vanskelig og indtil 1880'erne foregik såningen stadig i vidt omfang ved håndkraft - et håndværk som sædemanden havde opøvet igennem århundreder. I 1890'erne påbegyndtes dansk produktion af såmaskiner.

Mange af periodens nye redskaber og maskiner var inspireret af amerikanske og engelske produkter. I Danmark var støberiet i Frederiksværk, O.J. Windstrups mekaniske værksted på Vesterbro sammen med M.P. Allerup's jernstøberi i Odense blandt de første der fremstillede landbrugsredskaber. Efterspørgslen efter produkter til landbruget var stor og i 1855 var der etableret ca. 100 jernstøberier i provinsen. Udover redskaberne producerede støberierne også andre produkter til landbruget, f.eks. støbejernsvinduer til staldene. Endelig blev mange landbrugsredskaber produceret i de talrige lokale landsbysmedier.

Udbredelse af landbrugsfaglig viden

De større landbrugere havde i begyndelsen af århundredet taget initiativ til oprettelse af lokale landboforeninger¹³ hvor der især i vinterperioden blev holdt møder med drøftelse af faglige emner. Om sommeren blev der afholdt dyrskuer og fra 1852 kunne der ydes statstilskud hertil. Det var først og fremmest hesteavlens der havde interesse, men der blev også givet præmier til kreaturer, får og svin.

Den unge maler C. Dalgas udstillede i 1846 dette billede med titlen "Et dyrskue".¹⁴

Fra 1845 blev der (i begyndelsen hvert år) afholdt de såkaldte Landmandsforsamlinger i skiftende byer. Her deltog især folk fra de store og mellemstore brug fra hele landet for at drøfte aktuelle landbrugsfaglige emner.

I 1858 blev Landbohøjskolen oprettet.

Den første eksamensfri folkehøjskole blev oprettet i Rødning i 1844 og efter nederlaget i krigen i 1864 blev der oprettet mange højskoler hvor der - udover interessen for det talte ord og dialogen - også mange steder blev undervist i landbrugsfaglig viden. Både karlene og pigerne tog på højskole.

Sideløbende med landboforeningerne blev der oprettet mange andre foreninger til stort set alle formål. Bønderne var fra gammel tid vant til at træffe beslutninger i fællesskab, og i stedet for landsbyfællesskabets faste lav oprettede man nu foreninger, ligesom i den øvrige del af samfundet. Fælles for disse foreninger var at det ofte var bønder og husmænd som gik sammen om etableringen.

¹³ I 1854 var der knapt 30 og i 1914 120.

¹⁴ Fra s. 128 i Det danske landbrugs historie 1810-1914. Maleri fra Det kgl. Bibliotek

ANDELSPERIODEN - FREM TIL 1914

*Kulturlandskabet ca. 1880- 1960. "Bøndernes nye åndelige fællesskab sætter sig spor i form af forsamlingshuset, i en stærk national holdning, flagning og medlemsskab af skytteforeninger. Tidens krav til ny teknik og komfort lever man op til ved at oprette utallige andelsselskaber, som igen er med til at binde samfundet sammen ved møder og generalforsamlinger. Forbindelsen ud i verden klares nu med jernbanen, og den gamle varesejls bliver til lystsejls for senere helt af forsvinde."*¹⁵

Husdyr

Køernes størrelse øgedes og hvad der især var vigtigt i denne periode, deres mælkeproduktion øgedes væsentligt. Dette skyldtes bl.a. omfattende forsøg og forskning i sammenhængen mellem fodermængder og mælkeydelser. Der skelnedes mellem vedligeholdelses- og produktionsfoder. På øerne var det overvejende rød dansk malkerace som blev anvendt og i Jylland var det mere blandet, men der var flest af jysk race.

Svinene levede omkring 1860 af diverse biprodukter, men efter oprettelsen af de mange mejerier med overskud af skummetmælk fandt man ud af at anvende både denne, kærnemælk og valle - i kombination med korn - som hovednæringen for de danske baconsvin i perioden fra ca. 1890 til 1914. Dertil kom import af majs fra Nordamerika og rug fra især Rusland. På grund af svinepest lukkede Tyskland i 1887 af for import af danske svin. Det blev åbnet igen få år efter for så igen at

¹⁵ Tegning af Peter Dragsbo i Landbrugets historie – kort fortalt.

blive lukket i 1895. Det afstedkom en hastig omlægning fra eksport af levende svin til slagtede svin i Danmark med tilhørende etablering af svineslagterier.

Avlsarbejdet af både køer og svin blev støttet ved afholdelse af lokale dyrskuer og frem til 1900 af de landsomfattende Landmandsforsamlinger. Fra 1887 blev der afholdt distriktsvise statsdyrskuer. Både indenfor kvæg- og svineproduktion blev der i samarbejde med Landbohøjskolen og lokale bønder gennemført et omfattende avlsarbejde, som resulterede i produktion af svin, der ikke var så fede og dermed bedre egnet til det engelske marked, og som samtidig var rimeligt robuste. I 1881 udkom den første danske stambog for heste og kvæg af jysk race. Føringen af stambøgerne blev varetaget af landboforeningerne.

Hestene var landbrugets uvurderlige trækraft og midten af 1880'erne til 1914 betegnes som højdepunktet for udnyttelsen af hestekraften, som først forsvandt i markbruget efter 1950'erne. Ved en racetælling i 1914 betegnede 64% af bedækningshingstene som Jyder, 11% som Frederiksborgere og 11% som Belgiere og andre svære racer. De resterende 14% var halv- eller fuldblodsheste

Der er kun begrænset viden om fjerkræholdets omfang. Men i 1880'erne udgjorde ægeksporten 5-6 mill. kg, i 1900 ca. 20 mill. kg og i 1914 28 mill. kg, Danmark var den næststørste leverandør til det engelske marked efter Rusland. I 1890 kom der klager over kvaliteten og i 1895 blev Dansk Andels-Ægeksport oprettet.

Udviklingen i husdyrbestanden, 1000 stk.¹⁶

	1861	1876	1898	1914
Heste	325	352	449	568
Hornkvæg	854	1349	1745	2463
Malkekøer	578	898	1067	1310
Andet kvæg	276	450	678	1153
Svin	235	503	1168	2497
Får	1645	1719	1074	515

Indtil 1880'erne var der et stigende forbrug af korn og oliekgager til foder. Oliekgagerne fremkom som biprodukt fra oliemøllerne når det meste af olien var udvundet af f.eks. hør- eller rapsfrø. I løbet af 1870'erne blev der importeret palmekager og kokoskager, amerikanske bomuldsfrøkager, russiske solsikkekager og soyakager fra Østasien - hver især med forskellig næringsværdi. Da nogle af de importerede foderkager var forgiftede ansatte Landhusholdningsselskabet i 1882 V. Stein som konsulent i agrikulturkemi. Fra 1887 overgik Stein til at være statskonsulent (Steins Laboratorium).

¹⁶ Fra s. 262-263 i Det danske landbrugs historie 1810-1914

Afgrøder

Uagtet husdyrbrugets tiltagende betydning for det danske landbrugs økonomi og udvikling i perioden, fortsatte interessen for planteavlen. Ændringer af markdriften var tildels en følge af omlægningen til husdyrbrug og dets behov for foderafgrøder, men også en følge af nye grundvidenskabelige opdagelser inden for kemi og plantebiologi. Den ny viden medførte udvikling af de traditionelle afgrøder til bedre og mere modstandsdygtige typer. Hvor det ved indgangen til perioden endnu kun var muligt at anvende traditionelle, hjemlige afgrøder blev disse fra 1890 og frem til 1. verdenskrig i udstrakt grad erstattet af forædlede typer.

Gennem det omfattende jernbanenet fik landbruget mulighed for lettere, billigere og hurtigere end hidtil at transportere gødnings- og foderstoffer til og produkter væk fra de enkelte brug. Brug af kunstgødning var f.eks. begyndt at vinde indpas allerede i 1860'erne, også i Vestjylland hvor landbruget ikke var så langt fremme i udviklingen. Det blev jernbanen der gjorde brugen af kunstgødning almindelig.

Med husdyrbrugets fremgang var det i særdeleshed rodfrugter/foderroer der vandt stort indpas i planteavlen. Ved periodens begyndelse androg rodfrugter kun ganske få procent af det samlede høstudbytte, men var omkring 1. verdenskrig oppe på 25%. Tilsvarende kom havren til at udgøre en stadig større andel af høstudbyttet. Rodfrugternes eksplosive vækst var naturligvis en konsekvens af behovet for passende foder til det øgede husdyrhold, men væksten afspejler også sukkerroedyrkningens indpas i Danmark. Sukkerroeproduktionen blev søsat i begyndelsen af 1870'erne, bl.a. med Tietgens oprettelse af De danske Sukkerfabrikker. Efter nogle svære begyndelsesår kom produktionen i gang i særdeleshed på Lolland-Falster, Møn og tildels sydsjælland og Fyn. I 1914 var der 9 sukkerfabrikker der tilsammen behandlede en sukkerroeavl fra ca. 30.000 ha.

Maskiner

De økonomisk gunstige tider satte for alvor gang i indførelsen af maskiner. Med fremkomsten af nye og arbejdsbesparende redskaber som især blev udviklet i USA, begyndte en proces i landbruget der efterhånden overflødiggjorde en række led i driften og mindskede behovet for arbejdskraft. Det typiske billede af lange rækker af mænd og kvinder på markerne ved høsttide forsvandt til fordel for hestetrukne høstmaskiner, ligesom behovet for manuel tærskning af kornet med plejl efterhånden blev erstattet af mekaniske tærskværker af forskellig karakter. Behovet for manuelt arbejde blev på markerne først og fremmest at luge og hakke roer og i husdyrbruget at malke.

Den tiltagende ændring af landbrugsdriften var i udstrakt grad stadig afhængig af hesten som drivkraft. Hesten trak ploven, harven og høstmaskinen på marken og i hesterundgangen på gården gav hesten energien til tærsk-, grutnings- eller hakkemaskinen. De sidstnævnte maskiner kunne dog også drives af vand- eller vindkraft, men i antal var sådanne anordninger på landsplan ringe.

Implementeringen af moderne maskiner og principper indfandt sig med forskydninger i landbrugets klasser. De tidligste eksempler på ny teknologi i form af moderne maskiner blev først anvendt på de helt store landbrug. Det var dér der var penge til at investere og viden om de nye muligheder og følgelig blev godsejerne de første til at drage erfaringer med industrialiseringens nye opfindelser. I takt med andelstankens gennembrud begyndte bønderne for alvor også at anvende den ny teknik. Anvendelsen af maskiner fandt senest vej til husmændene, der med deres små og ofte ringe jordlodder ikke havde råd til at købe redskaberne - og i stedet lånte eller lejede sig til dem.

Mejemaskiner (også kaldet aflæggere) var de første tiltag i en mekanisering af kornhøsten som afløste den traditionelle metode med le eller segl. Det første eksemplar af en aflægger kom til Danmark fra USA i 1852 og var - bortset fra knivene - fuldstændigt af træ. Mejemaskiner slog først for alvor an i løbet af 1870'erne. På dette tidspunkt var de udviklet i støbejern og kunne aflægge det afskårne korn i passende bunker, så de hurtigt kunne bindes til et neg. Som type var aflæggeren i brug i Danmark frem til tiden omkring 1. verdenskrig.

Udviklingen af landbrugsmaskiner fortsatte med stor fart i USA og fra slutningen af 1870'erne var selvbinderen som type en realitet. Oprindeligt bandt selvbinderen negene med ståltråd hvilket dog var et uheldigt materiale hvis det fandt vej til husdyrenes maver. Ståltråden havde ligeledes tendens til at ødelægge negene. Selvbindere der anvendte hampetråd blev opfundet i England i 1877. Fra 1890 begyndte selvbinderen at vinde frem i Danmark og med stadige forbedringer af typen var denne høstmaskine den mest udbredte frem til motoriseringens udbredelse efter 2. verdenskrig.

Der er eksempler på at velbeslædede bønder i fællesskab anskaffede sig dampdrevne tærskværker i 1860'erne. Tærskværker drevet af hestekraft var dog langt det mest udbredt. Udviklingen i tærskværker gik især på at udvikle maskiner der kunne skille avner og halm fra kornet. Senere efter andelstankens udbredelse blev den mekaniserede tærskning på fælles basis mere normal.

Tidlige traktortyper med forbrændingsmotorer kom til Danmark omkring 1910. Der var tale om såkaldte motorplove, hvor plov og køretøj var een enhed. De var dyre, så der blev kun importeret ganske få.

Omkring 1900 var moderne plove, harver og tromler almindeligt udbredt. I 1907 havde knap 1/5 af landbrugene en såmaskine, 1/4 en slåmaskine, 1/6 en mejemaskine og 1/3 rådede over en tærskemaskine.

Den første "plojemaskine" er i gang med oppløjning af beden i 1910 ved Fjerderholt i Rind Sogn.¹⁷

Udbredelse af landbrugsfaglig viden

Bønderne havde bl.a. via højskoleophold og de mange foreninger et højt oplysningsniveau og en stor tiltro til deres egen indsats. Den udbredte etablering af andelsforetagender gav den enkelte en stor direkte indflydelse på forarbejdning og salg af deres egne produkter, var motiverende for at følge med i både forskning og økonomisk udvikling og betød samtidig en hurtig justering af produktion og råvaretilførsel i forhold til ændrede markedsvilkår.

På Landbohøjskolen igangsatte bl.a. pionerer som Th.R. Segelcke og N.J. Fjord omfattende forsøg indenfor mejeribrug og husdyrfodring. Den almindelige bondes tiltro til forskningens resultater var stor og udbredelsen af resultaterne derfor hurtig. Mange statslige forsøg indenfor både planteavl og husdyrbrug blev gennemført på udvalgte bondegårde.

Den korte vej mellem videnskab og praksis betød f.eks., at gode resultater i et i 1889 gennemført forsøg med fodring med roer, straks blev omsat i praksis og at der allerede i 1890 blev udlagt væsentligt flere arealer til roer. Samtidig var vidensformidling bønderne imellem nemmere end mellem godsejer og bonde.

Udover Landbohøjskolen støttede staten udbredelsen af landbrugsfaglig viden gennem omfattende tilskud til de aktiviteter som de forskellige foreninger igangsatte og gennem tilskud til driften af højskoler.

¹⁷ Foto fra Det Lokalhistoriske Arkiv i Herning optaget af Atelier Moderne i Herning

Alt i alt gennemførte dansk landbrug i andelsperioden en gennemgribende om-lægning og effektivisering af produktion og organisationsform, som i litteraturen beskrives som en bred, demokratisk proces og et eksempel på selvforvaltning.

MELLEMKRIGSTIDEN - FREM TIL 1940

Set i forhold til de omfattende udviklinger af landbrugsproduktionen som blev gennemført i kornsalgs- og andelsperioden, skete der ikke de store omvæltninger i mellemkrigstiden. Der kom i forbindelse med krig og senere krise begrænsninger på både im- og eksport af foder, gødning og landbrugsvarer. Hovedindsatsen kom til at bestå i at økonomisere med de indenlandske råvarer.

Husdyrproduktion og planteavl

Den danske planteproduktion havde først og fremmest leveret foder til landbrugets husdyr og først i anden række mad til befolkningen. Efter 1917 blev denne prioritering ændret for at sikre befolkningen brød og fra 1917-1919 blev forsyningen med foderkorn mere end halveret, hvad der medførte reduktioner i antallet af køer og svin, selvom forsyningerne med foderroer var uændret. Reduktionen i antallet af køer og svin betød videre en mindre produktion af mælk og smør. Alt i alt var der mindre at sælge, men priserne var meget høje.

Der blev gjort forsøg med nye foderafgrøder (lucern, græs og lupin) samt med nye metoder til opbevaring af foder gennem ensilering ("syltning") af roeblade. I 1920 fandtes kun en enkelt silo, men i 1930'erne og 1940'erne var ensilering udbredt.

Fra 1918-1920 var der en eksplosiv stigning i arealet med frø og industriafgrøder til hjemmemarkedet og frø til landbruget til de krigshærgede lande.

Efter krigen stabiliseredes forholdene og i 1920 var bestanden af køer næsten som før krigen, mens svinebestanden endnu var 40% mindre. Danmark havde i 1924 de højest ydende køer i verden, men det var svinene der var penge i. De var nemmere at opdrætte og der blev etableret, det man dengang opfattede som, "svinefabrikker" med 2-600 dyr. Alene i 1927 steg svinebestanden med 24% og søerne med 38%. Samtidig foregik der i 1920'erne en ændring af opdrættet fra produktion af fede svin til produktion af lange, slanke baconsvin med mindre rygflæsk.

Men fra 1930 slog krisen også igennem i landbruget, og efter at først Tyskland og senere England havde indført begrænsninger i importen, måtte bestandene igen begrænses. Dog voksede antallet af heste i 1930'erne og fjerkræproduktion fik øget betydning.

Udviklingen i husdyrbestanden, 1000 stk.¹⁸

	1914	1934
Heste	531	506
Kvæg	2.426	3.062
-heraf køer	1.310	1.748
Svin	2.452	3.061
Høns og kyllinger	14.283	28.568
Får	507	175

Maskiner – og heste

I andelstiden blev der indført hestedrevne maskiner. Deres anvendelse og udbredelse steg i mellemkrigstiden og frem til efter 2. verdenskrig hvor traktorer, grønt-høstere og malkemaskiner i 1950'erne blev taget i brug i hastigt tempo. På landbrugsudstillingen i Kolding i 1920 var der stor interesse for malkemaskiner, som efterhånden var et realistisk alternativ til de svenske malkepiger. En malkemaskine erstattede alt efter størrelsen mellem en og tre personer. Derimod var interessen for traktorer mindre.

Husmandsbruget havde den laveste mekaniseringsgrad og så sent som 1944 havde kun halvdelen af husmændene såmaskiner og slåmaskiner og kun 1/3 mejemaskiner. De klarede sig ved at låne af hinanden eller af bønderne mod til gengæld at yde arbejde.

Udbredelse af landbrugsfaglig viden

En landbrugsfaglig uddannelse bestod efter den almindelige syvårige folkeskole typisk af enten aftenskoleundervisning eller et ophold på højskole (sommer eller vinter). Herefter fulgte ansættelse i to eller tre pladser og så et ophold på en af de ca. 25 landbrugsskoler og 5 husmandsskoler med ca. 2000 elever på årsbasis. Pigerne uddannede sig på husholdningsskoler. I 1919/20 var der 57 folkehøjskoler med godt 8.000 elever, heraf $\frac{3}{4}$ fra landbohjem. De største højskoler var på øerne: Vallekilde, Ollerup og Ryslinge og i Jylland: Røddinge, Askov og Vestbirk. De vigtigste landbrugsskoler var Ladelund og Asmildkloster i Jylland, Dalum på Fyn og Tune på Sjælland

I 1931 blev holdt verdenskongres i mejeribrug i København og i forlængelse heraf blev bogen Danmarks Landbrug udgivet i 1935.

Anvendt litteratur:

Bjørn, Claus [red.], Det danske landbrugs historie, bd. III og IV, 1988

Porsmose, Erland og Claus Bjørn, Landbrugets historie – kort fortalt, Landbrugets Rådgivningscenter, Landbrugsforlaget 1997

¹⁸ Fra s. 21 i Det danske landbrugs historie 1914-1988

BYGGESKIK 1850-1940

Fra begyndelsen af 1800-tallet var overgangen fra bindingsværk til grundmur den mest markante ændring i byggeskikken, dertil kom - fra midten af 1800-tallet - anvendelsen af helt nye materialer og større påvirkning af nationale og internationale stilretninger. De tidligere bindingsværksbygninger var i princippet opført efter et grundmodul med en husbredde på 6 m, en facadehøjde på godt 2 m og en hus-højde på knap 6 meter til rygningen, men de nye materialer og ændrede konstruktioner gjorde det muligt at bygge bredere og højere.

I princippet holdt man helt frem til 1950'erne fast ved den firelængede gård som ideal i størstedelen af landet. Selvom der løbende blev suppleret med tilbygninger og nye selvstændige bygninger udenom de oprindelige længer, så opførtes nye gårde fortsat med fire længer omkring en gårdsplads hvor de tre sider udgjordes af de sammenbyggede avlslænger og den fjerde side af det fritliggende stuehus, som i stadig større omfang blev inspireret af byernes villaer.

Anvendelsen af nye materialer og ændret byggestil vandt først indpas på de største gårde, derefter på bondegårdene og senest på de små gårde og husmandsstederne. Selvom der var eksempler på "mønsterhusmandsbrug" i det tidligere statshusmandsbyggeri (efter 1899-loven), blev denne "automatik" først for alvor brudt med opførelsen af statsjordbrugene efter 1919-lovene. De blev på grund af arkitektcensuren opført i den aktuelle Bedre-Byggeskik-stil og ofte bygget i gode materialer.

De fleste gårde består af bygninger fra forskellige perioder og repræsenterer derfor almindeligvis også forskellig byggeskik, men gennemgangen beskriver kun det nye byggeri i hver periode.

KORNSALGSPERIODEN - FREM TIL 1875

Med det øgede kornudbytte i kornsalgsperioden fra ca. 1830 og frem til 1875 blev opbevaringspladsen i laderne ofte for lille. Da indtjeningen i perioden samtidig var god blev der opført mange nye gårde og især mange nye lader og stuehuse. Der var almindeligvis ikke brug for at udvide staldene, da husdyrholdet ikke blev øget, men dyrene blev fodret bedre og blev derfor større.

I perioden opførtes mange husmandssteder, men der er kun en meget begrænset viden om disse bygninger, udover at de almindeligvis blev opført efter traditionel byggeskik og ofte af enkle materialer, herunder genbrug.

ca. 1850-1890

ca. 1850-1890

Karakteristik af byggeskikken i kornsalgsperioden¹⁹

Gårdenes stuehuse

Opførelse af grundmurede huse på landet kom til det nuværende Danmark via Nordfrisland, hvor brugen af grundmur gik helt tilbage til 1600-tallet. Den blev herfra først videreført til Sønderjylland og den jyske vestkyst og derefter til resten af landet, og efter 1850 var det grundmurede byggeri blevet almindeligt. Det betød at husdybden blev øget til 8-10 m, bygningerne blev hævet et par trin over terrænet og loftshøjden blev større. Stuehusenes midterpartier blev fremhævet og ofte forsynet med en fronton eller gavlkvist. Stråtagene varierede fra heltage til halvvalmede tage, idet det fra omkring 1800 var almindeligt med bræddeklædte helgavle på Sjælland og Fanø samt i egnen omkring Århus- og Haderslev, mens det på Fyn og i resten af Jylland var almindeligst med halvvalmede gavle.

Fra 1860'erne vandt skifer og tegl indpas som nye tagbeklædninger og samtidig blev murede spidsgavle med gavlkam eller kamtakker almindelige. Symmetrien blev fastholdt og dekorationer i form af gesimser udvikledes fra enkle tandsnitsgesimser til mere raffinerede stik. Samtidig ændredes indretningen således at der kom dagligstue, spisestue og havestue samt gæsteværelse på loftet og der blev indrettet folke- eller borgerstuer til tjenestefolkene.

Stuehuset blev rykket lidt væk fra avlsbygningerne og der blev etableret latriner i tilknytning til stalden. Stuehusene fik flere kakkelovnssteder og tre eller fire skorstene blev et symbol på velstand som især blev brugt på Fyn og i dele af Jylland.

Gårdenes udlænger

I denne periode øgedes høstudbyttet væsentligt og selv i jævne høstår var der ikke plads til alle afgrøderne i de eksisterende lader. En del af kornet måtte derfor stilles i hæs på markerne. Det gav et større spild, så det var de mest værdifulde afgrøder som byg og især rug, der blev opbevaret indendørs, mens havren om nødvendigt blev stillet i hæs. Der blev derfor bygget mange nye lader i perioden. I visse tilfælde blev den eksisterende lade blot gjort bredere i den ene side og blev til en skævlade (især i Nordjylland), men det almindelige var at bygge en ny og større lade med køregang. På Sjælland og hos de velstående bønder på Kolding-Hader-

¹⁹ Del af Peter Dragsbos tegning s. 15 i "Landbygninger i Esbjerg Kommune".

slev-egnen var det almindeligt med to tværporte, mens det i det meste af Jylland og på Fyn var almindeligt med en køregang i den ene side af bygningen (agerumslade). Laderne blev ofte opført med højremskonstruktioner og var op til ca. 9 meter brede. Væggene var - afhængig af traditionen på egnen - enten bindingsværk eller grundmur.

Efter gennemførelse af skovloven i 1805 måtte svinene ikke længere skaffe sig føde ved at finde olden i skovene. Men da der kun var få svin på hver gård blev der blot indrettet en bræddeklædt sti til dem i en af længerne. Enkelte steder, f.eks. på Tåsinge blev der opført svinehuse med en underdel i kampesten og her kunne svinene så hverken gnave sig igennem træværket eller bryde igennem de lerklinede tavler.

Hestegange

Det store høstudbytte betød, at der skulle bruges længere tid på tærskning og rensning af kornet. Samtidig betød krigen i 1848-1851 at en stor del af arbejdsstyrken var indkaldt som soldat, så motivationen til at investere i hestegange og tærskemaskiner var stor. De første hestegange var af træ og kaldtes "en stående hestegang". De forudsatte et centralt etableret "mølleværk" som hestene via lange bomme drejede rundt og via en højtliggende akse overførte kræfterne til tærskemaskinen i laden. De senere "liggende" hestegange var af jern og havde en aksel liggende over jorden som hestene hele tiden måtte træde over. De kunne placeres udendørs, da maskineriet kunne dækkes af for vejrlig, men en bygning gjorde omvendt tærskningen uafhængigt af vind og vejr. Jo længere bommene til "mølleværket" var jo bedre kunne kræfterne overføres. Landmandsbogen fra 1895 oplyser, at hvis bommen er 4 meter lang, overføres 75% af hestens kraft, men kortere bomme på 2 meter betyder at kun 25% af energien udnyttes, da hestene bruger megen energi til at dreje (kraft gange arm-princippet).

Der er forskel fra egn til egn på om hestegangene blev overdækket eller ej. Især på Fyn var mange hestegange overdækkede, enten fordi de indgik i de nye lader, som så havde en større eller mindre "udposning", eller fordi der blev opført selvstændige hestegangsbygninger i tilknytning til en ældre lade. Disse selvstændige bygninger kunne være runde eller firkantede, men næsten altid i bindingsværk med stråtag og med mange luger.

Specielle byggematerialer

I de dele af landet hvor der var kampesten, blev der i årene 1850 til ca. 1900 opført en del udlænger heraf. Det var især ved Mogenstrup Ås ved Næstved og randmorænestrøgene på Fyn og i Jylland. Her blev stenene dels taget fra markerne, dels fra stendigerne. Generelt findes kampestenbygningerne spredt over hele landet, med undtagelse af hedesletterne og i marsken.

På Bornholm byggedes af kampesten på den sydlige del af øen, men derudover havde man også sandsten som byggemateriale. På Stevns og på Thy i Hanherred anvendtes den lokale limsten (kridtsten) og i Ikast-området myremalmen.

Haver m.m.

Der blev lagt vægt på at gårdene markerede sig præsentrabelt fra vejen og gav et indtryk af orden og tæmmet natur. Der blev plantet alléer op til gårdene, portene blev fremhævet med lave kviste eller selvstændige portbuer og prydhavens betydning og størrelse voksede. Der var ofte to indkørsler, én til gæster og én til arbejdsindkørsel med redskaber og vogne. Den pæne indkørsel var ofte markeret med et stendige, en række sten, en klippet hæk eller en kort allé.

Omkring midten af 1800-tallet var gårdspladsen bondegårdens centrale rum og det var herfra der var adgang til stuehuset og til udlængerne. Pladsen var opdelt med en sirlig del nærmest stuehuset og en mere ”produktionsorienteret” del med møddingen, vandingstrug, brændestabel og redskaber. Det var på gårdspladsen at hestene blev vandet og her høns og smågrise løb rundt. I løbet af anden halvdel af 1800-tallet blev møddingen flyttet væk fra gårdspladsen om på den anden side af staldlængen.

Haverne var opdelt i en prydhave, en køkkenhave og en frugthave, hvor prydhaven, der lå tættest på huset, var anlagt omkring en midterakse og adskilt fra køkkent- og frugthaven af frugtbuske eller en hæk. Hele haven var omgivet af et stendige eller en tæt tjørnehæk for at holde dyrene ude, når man efter høsten ”gik fra ævret” og lod dyrene græsse frit på markerne. Prydhaven havde revne gange og bede kranset af klippet buksbom. I køkkenhaven blev der i den anden del af 1800-tallet hovedsagelig dyrket grøntsager og urter, som kunne gemmes til vinteren, enten i kuler eller tørrede. Det oplyses i ”Vejledning for Husmænd” i 1873 at landarbejdernes bedre ernæringstilstand - i forhold til arbejderne i købstaden - skyldes grøntsagerne.

Der var stor forskel på omfang og udformning af haver og adgangsforhold i de forskellige dele af landet.

Konkurrencer og foregangseksempler

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab (1769) afholdt to prisopgaver (1856 og 1859) om ideelle landbrugsbygninger.

Prisopgaven fra 1856 omfattede driftsbygninger til henholdsvis en gård med 100-150 stykker kvæg (herregård) og én med 20-50 køer eller stude (proprietærgård). Arkitekten Vilhelm Tvede indsendte et forslag, som af Peter Brogaard (i Danmarks Arkitektur, Landbrugets huse) karakteriseres som ”en noget ukritisk begejstring for de mange nye muligheder, byggeriet havde fået” og som introducerer så forskellige nyheder som dampmaskiner, tagpap og trempel, automatisk vanding i

staldene, afløb for ajle fra grebningen, ventilationsskorstene og murede kappehvælv. Projektet blev offentliggjort i en publikation i 1859, men fik tilsyneladende ikke nogen afsmittende virkning på det almindelige byggeri.

På trods af sin begejstring for de nye tagmaterialer (pap, tegl og skifer), endte Tvede dog med at anbefale stråtage, som han anså ”for det bedste, fordi det var let, ventilerende, billigst og smukkeste.” Skifertage kunne ikke tåle stød, tegltage krævede jævnlig vedligeholdelse i form af understrygning, og også tagpap var ved forsøg bragt i miskredit. Videre anbefalede Tvede vægge i blank mur som det bedste, da de ikke som bindingsværk krævede hyppige reparationer og derfor i længden var billigst. Herefter fulgte vægge af kampesten, hvis stenene var gratis og lige ved hånden, mens pisémure (lerstampede vægge) blev forkastet som uegnede til det danske klima.

Den anden prisopgave fra 1859 omfattede forslag til henholdsvis en gård på ca. 60 tønder land middelhø, et husmandssted med 3-4 tønder land jord og et (jordløst) hus med en have på ca. 2 skæpper land. F. Meldahl sad som repræsentant for arkitektstanden i juryen, og lagde i udvælgelsen bl.a. vægt på:

”at samtlige Bygninger placeres således, at de danne et velsamlet Hele;
at der af denne Gruppe er dannet en luun, passende, indelukket Gaard;
at idetmindste Lade- og Staldbygningen ere sammenbyggede;
at Bryggerset bør ligge ved Kjøkkenet, henimod det Sted, hvor Svinehuset og Smaakreaturene ere;
at Staldene maae være lyse og luftige, uden at være kolde, og Kreaturene maae helst ikke staae med Hovederne imod Ydervæggen;
at der maa være en god Forbindelse imellem selve Staldene inde i Bygningen, saa at man kan gaae fra den ene Stald til den anden uden at maatte ud af Huset;” og
at der ved hestestalden var et karlekammer.

I artikler i 1860 i Ugeskrift For Landmænd omtaltes dels ”buelader” med bolt-samlinger, som gjorde det muligt at udelade midterstolperne og etablere store frie spænd, dels murede kappehvælv til brandsikring af staldene. I 1866 skrev arkitekt Knud Borring i samme tidsskrift en artikel om ”Betonen og dens anvendelighed paa Landbrugsbygninger” og i 1870 kom der en artikel om Jernbjælker i Landbrugsbygninger.

ANDELSPERIODEN - FREM TIL 1914

Grundmur er efterhånden enerådende ved nybyggeri og fra ca. 1880 bliver det almindeligt at bygge med hulmur – først i stuehusene, derefter i staldene. Kornsalgsperioden er slut, krisen kradser og landbruget omstiller sig til animalsk produktion og har fra 1890’erne igen gode tider. Ungdommen tager på højskole og der oprettes andelsforetagender, især mange andelsmejerier. Samtidig vinder de

almene europæiske historicistiske stilstrømninger, især den internationale schweizer-stil ("villastilen") indpas og sætter deres præg, især på stuehusene. Bygningerne opføres med faste tage og stråtagene er på retur. I 1899 vedtages den første lov om statsstøtte til nye husmandsbrug, og et nyt husmandsbyggeri tager fat.

Karakteristik af byggeskikken i andelsperioden²⁰

Gårdenes stuehuse

De nye stuehuse opførtes stadig store og signalerer ejernes velstand og status i et moderne landbosamfund. De lokale bygmestre satte deres præg på nybyggeriet i de forskellige områder. I 1883 opdagede Robert Koch tuberkelbacillen og efterfølgende påviste Finsen lysets nedbrydende virkning på samme. I stuehusene blev store vinduer og højt til loftet symboler for en moderne boligkultur. De rigt udsmykkede gesimser forsvandt efter 1880. I stedet kom schweizer-stilen på mode med lav tagrejsning, kraftige tagudhæng og dekorative udskæringer i tagets tømmerkonstruktion samt pyntespær og husbrande i gavlene. Kældrene blev højere og cementpuds blev anvendt både til udvendig sokkel og til gulve og vægge i kældere. Der kom tagrender og nedløb af galvaniserede rør.

Indvendigt blev stuerne tapetserede, bræddeloftene blev pudsede og der kom kapper og blomster i vinduerne og senere også gardiner. Stuehusets loftsetage blev stadig brugt stadig til korn, men der blev ofte indrettet rum i gavlene. Den høje kælder rummede nu flere funktioner, som f.eks. køkken, folkestue, vaskerum, brændselsrum og bryggers. I de grundtvigianske hjem var der dog ikke folkestuer, da måltidet her var samlingspunkt for hele husstanden.

Der blev indlagt vand enten fra gårdpumpen eller ved en selvstændig pumpe i huset, men spildevandet skulle stadig bæres ud, hvis det f.eks. fra kælderen ikke selv kunne løbe fra en rende gennem væggen.

Gårdenes udlænger

I denne periode foregik omstillingen fra kornavl til kvægbrug og det var derfor især staldene som ændredes, og der indførtes isolering, ventilation og på de største brug eller der hvor der i øvrigt var råd til det etableredes brandsikring i form af murstenshvælv mellem jernbjælker (monier-hvælv) som etagedæk over staldene.

Der anvendtes tegl til murene, tagene var fortsat ofte af strå, men efter 1880 begyndte udlænger med trempelkonstruktion at blive almindelige på gårdene. Tagene

blev fladere og i begyndelsen altid beklædt med tjæret pap på et underlag af brædder. Tremplen kom sydfra, den var hensigtsmæssig og fik stor udbredelse ikke bare i det dengang tyske Sønderjylland, men også på Lolland og Fyn, i Vendsyssel og i store dele af Østjylland. Bygningerne opførtes med op til 8-10 meters bredde, hvad der gjorde det muligt at ændre arbejdsgangen i stalden og etablere en fodergang foran køerne. Fodringen af dyrene øgedes, de fik både mere foder og mere vand, så mængden af gødning og ajle steg også. Samtidig var ventilationen i staldene dårlig, det gik ud over både dyr (tuberkulose og kalvekastning) og bygninger.

Fra mejerierne blev der stillet krav om at mælken var ren og uden afsmag, så det blev nødvendigt med mere lys i staldene og større staldhygiejne. De små halvmåneformede trævinduer blev i løbet af perioden afløst af større og højere støbejernsvinduer. I karlekamre og huggehuse var der dog oftest vinduer med trærammer.

Cementen blev et vigtigt materiale i andelstidens stalde. Der kom betonbunde i båse og stier, der gjorde det muligt at lede ajlen væk og senere i perioden blev det almindeligt at opsamle ajlen i en udendørs beholder. Møddingsstedet blev flyttet fra gårdspladsen til staldens yderside og efter 1880 etableredes ofte løbegårde ved svinehusene til svinene.

Fra begyndelsen af 1870 begyndte man at opbevare husdyrgødning enten i selvstændige bygninger eller i et hjørne af en af længerne, for på denne måde at begrænse både fordampning og udvaskning af gødningens næringsværdi inden den blev spredt på markerne. Der blev frem til 1920'erne opført en mængde møddingshuse, både til store og små brug. Antallet toppede i 1918 med 19.018 huse.

Møddingshusene var almindeligvis simple bygninger, som sjældent har overlevet det aggressive miljø med ammoniakdampe, men på Stevns er et grundmuret møddingshus fra ca. 1900 på Druebjerggård bevaret og fredet.

Afledningen af kourin fra grebningen til en kumme udenfor stalden blev i løbet af 1870'erne og 1880'erne indrettet på nogle af de større landbrug, men først i 1890'erne vandt de indpas på gårdene for så meget hurtigt at blive meget udbredt. I 1896 var der 28.000 ajlebeholdere på landets ejendomme og i 1907 var tallet 83.096. Der var relativt flest i det sydøstlige Jylland og færrest på Lolland-Falster.

Nogenlunde samtidig med etablering af møddingshuse og ajlebeholder vandt latrinet indpas. De blev opført som små knaster på eksisterende bygninger og ofte ved staldene, så gødningen nemt kunne anvendes sammen med dyregødningen. Ved nybyggeri efter 1880 var latrinet ofte indføjret som en del af staldbygningen, måske endda med to rum, som afhængig af ideologien enten var til henholdsvis

²⁰ Del af Peter Dragsbos tegning s. 15 i ”Landbygninger i Esbjerg Kommune”.

familien og tjenestefolkene, eller - i de grundtvigianske hjem - til kvinderne og mændene.

Husmandssteder og statshusmandssteder

Der er ikke særlig stor viden om de husmandsbrug, som blev opført i andelsperioden.

Fra 1899 blev der givet statsstøtte til opførelse af husmandsbrug i henhold til Lov om Tilvejebringelse af Jordlodder for Landarbejdere og af den efterfølgende kritik af disse brug ved vi, at det var bygninger med høj bræddetrempe og tag med ringe hældning belagt med pap eller blik.

Haver m.m.

Landbohavernes størrelse øgedes igennem 1800-tallet og nåede omkring 1900 nok deres maksimale størrelse.

Omkring 1880 var frugtavlens nede i en bølgedal, idet mange frugttræer var blevet for gamle. Der blev fremavlet mange lokale æblesorter, som i dag igen er forsvundet. Det kgl. danske Haveselskab uddelte 3.585 frugttræer i 1900. Hvilke frugter der blev dyrket afhang af jordbund og klima og varierede derfor indenfor de forskellige egne af landet. Ved husmandsbrugene var prydhaven ofte ganske lille eller manglede helt.

Fra slutningen af 1800-tallet blev mange landbohaver med inspiration i de engelske haver lagt om. Der kom græsplæner, slyngede gange og runde bede med nye planter. Der blev plantet blomstrende buske og hængetræer, og etableret stengrotter, lindelysthuse og nøddegange i haverne. Landskabsarkitekt E. Erstad Jørgensen giver i en kritisk artikel ”En Gaardmandshave” i 1910 følgende beskrivelse af haverne: ” De fleste Haver ved Gaardene bliver nu om Stunder anlagt i ”landskabelig Stil” efter Forbillede fra daarlige Villahaver. Der bliver saaledes plantet Kaal i Plænen, i stedet for Parktræer plantes Frugt, og i Busketter sættes Ribs og Stikkelsbær; og saa har man igen en af disse Haver, der hverken er Fugle eller Fisk, hverken Køkkenhave, Frugthave, Villahave eller Park, men en meningsløs Blanding af lidt af hvert.”

Sideløbende med reaktionen på den udenlandske inspiration i byggeskikken opstår der i faglige havekredse også en reaktion mod de nye landbohaver. I 1906 kommer Erstad Jørgensen med forslag til en landbohaves inspireret af den traditionelle landbohaves og i ”Havebog for Gaardmænd og Husmænd” var der samtidig forslag til en traditionelt tredelt have. Men kritikken og forslagene kom i almindelighed ikke til at påvirke landbohavernes udformning.

Husmændene må som altid være mere nøjeregnende og i håndbog fra 1916 anbefales det, at husmændene kun hegner med træer og buske hvis frugter kan anvendes i husholdningen.

Konkurrencer og foregangseksempler

Med hensyn til latriner indgår de ikke i Landhusholdningsselskabets konkurrence for en mellemstor gård i 1859, men i Landbruks-Ordbogen 1877 omtales ”grube-systemet”, hvor urin og ekskrementer løbende dækkes med lidt tørvesmuld og f.eks. melkalk, hvorved grubens indhold ”ved at blandes daglig (bliver) et tørt, lugtfrit pulver”. En anden mulighed er ”tøndesystemet”, hvor der under brættet står en tønde, som jævnligt skal tømmes. Det er det ”system” som anvendes i byerne. Periodens opmærksomhed på gødningsværdier gælder også latrinet. I Landmandsbogen fra 1885 anbefales det derfor, at indrette latriner i møddingshusene og i Landbrugets Ordbog fra 1919 anbefales en udskylning til ajlekummen, blot skal man tage vare på at der ikke kommer for meget papir med da det senere kan stoppe pumpen eller sprederen. Det kan derfor heller ikke undre at man til at begynde med er betænkelige ved det fra England og Frankrig kommende ”udskylningssystem”, d.v.s. wc’et, da det betød at store næringsværdier ikke blev udnyttet.

I 1876 og 1895 udgav arkitekt August Klein to bøger om meget store gårde, som dog også indeholder mønstertegninger til en iflg. Peter Brogaard helt utidssvarende gård på 60 tdr. land i ”stationsbystil”.

I 1895 afholder Det kgl. danske Landhusholdningsselskab ligesom i 1859 en konkurrence om en bondegård på 60 tdr. land middelfjord, et hus(mandssted) med 3 tdr. land middelfjord og et (jordløst) hus med have. Af de detaljerede krav fremgår det, at mekaniseringen nu er blevet en realitet (hakkelsesmaskine, tærskemaskine, såmaskine, roefrømaskine m.m.) og at nye maskiner forudses, således skal der både indarbejdes plads til en tærskemaskine for hestekraft og ”Plads til Indførelse af Tærskværk, saaledes af Lokomobilet opsættes uden for Bygningen.” Endvidere fremgår det, at kvægbesætningen (30 køer og kvier og 6 kalve) er dobbelt så stor, som på den tilsvarende gård i 1859, mens antallet af heste (6) er det samme og at ”de fornødne svin” og 10 får, nu er erstattet af 40 svin. Roer indgår som en almindelig afgrøde og endelig forventes det stadig, at 1-2 karlekamre med i alt 4 enkelte senge placeres i udlængerne, selv om det henstilles, at de får en forstue.

1. præmien blev vundet af arkitekt A. Ludvigsen fra København, som foreslår vinkeltage, og 2. præmien af arkitekt J.P.E. Jørgensen fra Kolding, som foreslår trempeltage. Arkitekt J.P.E. Jørgensens husmandssted omfatter en meget lille bygning, hvor der er bolig til familien i den ene ende og stald (2 køer, 4 svin og får) i den anden ende. I fortsættelse af stalden ligger en svinegård og et overdækket møddingshus. Vinkelret herpå er en lille lade af træ. Den grundmurede længe har muret trempel og tag med lav hældning.

På landmandsforsamlingen i Randers i 1894 og i Odense i 1900 blev der fremvist vindmøller og i Odense var der på kasernens eksercerplads anlagt et ”mønsterhusmandssted”, med marker, have, bygninger, husdyr og husmandsfamilie. Bygningerne var dog ganske atypiske ved at være opført af vægge af bindingsværk med 2- og 3-fags vinduer og helgavle. Taget var beklædt med de moderne cementtagsten. Valget af bindingsværksvægge ”må antagelig tilskrives Anton Rosen, der var arkitekt på hele udstillingen og sværmede for bindingsværk af æstetiske grunde” oplyser Esben Hedegaard. Dertil kommer, at det stadig var billigere at opføre en bygning i bindingsværk end i grundmur.

Eksporten af bacon til England gjorde svineavl vigtig og i 1901 blev der udskrevet en konkurrence, denne gang om svinestalde. Der blev ikke uddelt nogen 1. præmie, men to 2. præmier og to opmuntringspræmier, heraf en til forstanderen på Ollerup Håndværkerskole, bygmester Daniel Rasmussen, som i sit forslag viste en løsning, som blev prototypen for danske svinestalde gennem de næste ca. 70 år.

På Industriforeningens store udstilling i København i 1906 viste tømrermester R. Brüel en ladekonstruktion med et hejseystem. Systemet blev anvendt på de store gårde.

I 1907 udskrev Landbrugsministeriet en konkurrence om forslag til husmandsbrug. Af programmet fremgik det, at man ønskede eksempler på tre forskellige byggemåder: 1) beboelse og avlsbygning i én længe, 2) beboelse og avlsbygning i vinkelbygning og 3) beboelse og avlsbygning i to selvstændige længer. I avlsbygningerne skulle der være plads til 3-4 køer, 1 hest, 2-3 svinestier, foderlo og lade, roerum, brændselsrum, hønsehus og lokum. De præmierede forslag af bl.a. Martin Borch og Hack Kampmann blev udgivet i bogform i 1909 med indledning af Martin Nyrop (Tegninger til Husmandsboliger). Næsten alle forslagene viste bygninger med hulmursvægge i brændte sten og strå på taget. Ingen af forslagene med høj trempel og lavt paptag blev præmieret. De præmierede forslag var én eller to længer til de små brug og to eller tre længer til de større brug, men altid sammenbyggede.

I 1911 udskrev Det kgl. danske Landhusholdningsselskab igen en konkurrence, denne gang om konstruktion af billige ladebygninger. Konkurrencen blev vundet af tømrermester R. Brüel, som udover hejselader til store landbrug, også viste forslag til mere beskedne lader med udnyttelse af ubearbejdet rundtømmer.

MELLEMKRIGSTIDEN - FREM TIL 1940

Denne periode er helt domineret af Bedre Byggeskik-stilen, som sætter sit præg på såvel husmandssteder som bondegårde.

Ved Landbrugsministeriets konkurrence i 1907 blev der, som allerede omtalt ikke præmieret forslag med trempel og tagpap. Denne reaktion mod nye materialer og stilarter blev de kommende år forstærket og i stedet kom de vest- og sønderjyske bygninger fra 1700- og 1800-tallet til at danne forbillede for en nyklassicisme med enkle, ofte symmetriske bygninger, uden så mange dekorative elementer og med høje halvvalmede tage beklædt med røde vingetegl. En lignende reaktion opstod i en række andre vesteuropæiske lande, herunder Sverige og Tyskland, og alle steder blev reaktionen mod ”det moderne” byggeri koblet sammen med nationalisme og hjemstavnsbevægelse. I Danmark blev kampen for en bedre byggeskik vendt mod den bymæssige eller ”tyske” byggeskik og i Sønderjylland knyttet ideologisk til kampen for dansk byggeskik efter Genforeningen.

Det var først Akademisk Arkitektforening og senere Landsforeningen for Bedre Byggeskik som udbredte opfattelsen af hvad der var bedre byggeskik. Yndlingsaversionen var byggeriet i stationsbyerne og en af mærkesagerne var at påvirke byggeriet på landet, folkesjælens vugge.

*Karakteristik af byggeskikken i mellemkrigstiden*²¹

Husmandssteder

Efter 1919 skulle ikke bare husmændene, men også deres bygningsprojekter godkendes af Statens Jordlovsudvalg, som var organiseret med amtslige husmandsbrugskommissioner. Landsforeningen Bedre Byggeskik deltog de første år i bedømmelsen af de indsendte projekter og var dermed med til at lægge en linie for hvad der kunne godkendes. Men fra 1922 blev denne opgave til Landsforeningens fortrydelse overgivet til nærmere udvalgte lokale arkitekter, som formedens 40 kr. pr. ejendom skulle stå for rådgivning og godkendelse. Disse arkitekter var bl.a. Marius Pedersen i Holbæk Amt, Mindedal Rasmussen i Svendborg Amt, Jep Fink i Sønderjylland og A.P. Nielsen i Viborg Amt.

Indhentningen af projekter til brugene foregik ved at de potentielle husmænd fik udleveret forskellige standardtegninger til husmandssteder som de kunne vælge

imellem og måske foreslå mindre ændringer af. Større ændringer kunne de næppe overskue og tilsyneladende små ting som større vinduer skulle der kæmpes for - uden at det altid lykkedes. Denne fremgangsmåde betød at statshusmandsbrugene fra 1919 blev opført som gedigne, men også uniforme bygninger og at Bedre-Byggeskik-stilen blev fastholdt forholdsvis længe i statshusmandsbyggeriet. De samlede udstykninger, med samtidige og næsten ens bebyggelser udgjorde karakteristiske træk i landskabet og disse husmandskolonier kan stadig genkendes, selvom mange af brugene er udvidet og ændret.

*Husmandsudstykning*²²

Blandt de allerførste statshusmandsejendomme efter 1919-loven var mange opført som to eller tre fritliggende længer. Men de mest benyttede plantyper i 1920'erne og 1930'ernes husmandsbyggeri var et vinkelbygget anlæg, enten med stuehus og udlænger sammenbygget eller adskilt af en lille mellembygning evt. et T-formet anlæg, for de lidt større husmandssteder.

Blanke mure i røde teglsten blev anset for det smukkeste, men også de dyreste og på de mindre brug især i de fattigere egne omkring 1910-20 var det almindeligt at benytte cementsten som blev støbt på stedet og efterfølgende pudset og kalket hvide. Stuehusene havde ofte tage med røde vingetegl, men også røde cementtegl vandt indpas, og på udlængerne blev de billige "pandeplader" udbredt, selvom de ikke blev anset for passende. F.eks. skulle jordlovsudvalgets formand Niels Frederiksen i forbindelse med Rønhave-kolonien på Als 1925-26 have udtalt: "Man skæmmer ikke sin fædrende jord ved at bygge med bliktag". Enkelte statshusmandsbrug fra slutningen af 1920'erne fik tage af "asbestskifer" (flade eternitplader) og fra slutningen af 1930'erne dukker bølgeeternitpladerne op.

Indretning af stuehus og udlænger var stort set som tidligere. Hestestalden var i et særskilt rum, mens kvæg og svin delte stald – med mindre, der blev leveret kon-

²¹ Del af Peter Dragsbo's tegning s. 15 i "Landbygninger i Esbjerg Kommune".

²² Fra s. 87 i Det danske landbrugs historie. Foto fra De sjællandske Landboforeninger.

summælk til byerne og mejeriet derfor forbød det. Der blev ofte hurtigt tilføjet et hønsehus.

Gårde

I mellemkrigstiden 1920-40 blev der i det østlige Danmark bygget forholdsvis mindre end i de store byggeår omkring 1900, men i Vest- og Midtjylland var der fortsat et stort byggeri på grund af hedeopdyrkningen. Periodens ideal var den smukke ”mønstergård” som den også blev udviklet af landboforeningerne og Bedre Byggeskik gennem modeltegninger og konkurrencer. Sådanne gårde blev især opført når den tidligere gård var brændt, når en gård blev udflyttet fra landsbyen eller ved nybyggeri på heden. Der hvor der ikke blev bygget nyt kunne man skaffe mere plads i avlslængerne ved at bygge til eller ved at forhøje med en trempe (fra 1930’erne). Medhjælperloven fra 1921 gav retningslinier for de ansattes værelser m.h.t. mindste størrelse, vinduer og placering i forhold til stalden.

Stuehuse

Skifertagene gik af mode til fordel for forskellige tegltage og tage med indfarvede cementtegl. I 1920’erne blev asbestskifer introduceret, men det var i begyndelsen dyrere end tegl.

Ved indretningen af stuehuset var storstuen ofte udeladt til fordel for en større spise- og dagligstue og bryggersdelen blev mindre. Men det er indlæggelse af vand, el og vandskylende kloset som kom til at betyde de største ændringer i hverdagen for beboerne. Først fra slutningen af 1920’erne blev det almindeligt at etablere badeværelser med wc, badekar og terrazzogulv når der blev opført mellemstore gårde og helt op til efter 2. verdenskrig var kakkelovnene stadig den almindeligste opvarmningskilde i stuehusene.

Udlænger

Der blev gennemgående bygget traditionelt med relativt smalle længer – ofte med trempe. Strå var fortsat den dominerende tagbeklædning, men blev ikke længere anvendt på nye bygninger. Efter 1914 blev mange af stråtagene løbende erstattet af de meget billigere blikplader (pandeplader). Udbyttet af planteavl blev omtrent fordoblet mellem 1900 og 1935, husdyrholdet voksede betragteligt, især antallet af svin steg frem til landbrugskrisen i 1930’erne. Ofte klarede man pladsproblemerne ved at flytte rundt på funktionerne, ved at bygge til og om og ved at opføre nye udhuse og skure, som letbyggede hjelme med pandepladetag, halvtagsbygninger til vogne og redskaber og hønsehuse. Dertil kom roehuse, kartoffelkuler og ensilagebeholdere. Efter 1930 ekspanderede hønseavl som et alternativ til de kriseramte mere gængse landbrugsområder og der blev bygget mange hønsehuse.

Den almindelige danske gårds udlænger var som regel opdelt i lade, heste-, ko- og svinestald (i Jylland brugte man dog længe ”fællesstalde” for både kvæg og svin).

Allerede omkring 1910 eksperimenterede man bl.a. på Fyn med store ”staldlader”, og også efter 1920 opførtes mange steder store, brede lader med mansardtag, som f.eks. de såkaldte ”amerikanerlader”.

Indvendigt blev især kostaldene moderniseret, men i vidt forskelligt tempo landet over. Nord- og vestjyderne holdt længst fast ved de smalle kostalde.

Hestene var fortsat trækraft på markerne, men som drivkraft i hesteomgangene blev de først erstattet af vindmøller og derefter af forbrændingsmotorer. Vindmøllernes udbredelse var afhængig af de geografiske forhold, så der var forholdsvis flest møller i Nordjylland. Installation af en forbrændingsmotor forudsatte et brandsikkert rum. Det blev ofte placeret på gårdspladsen eller bag laden ved siden af den hestegang motoren skulle afløse.

Haver m.m.

Under 1. verdenskrig betød vareknapheden at der blev lagt større vægt på udbyttet fra haven og havestoffet udgjorde i 1916 en væsentlig del af Husmandens Håndbog. Der var nu igen kommet frugttræer i haverne, men frugten blev mest dyrket til eget brug.

I 1920'erne blev der etableret mange stenhøje og -bede i haverne, interessen for stauder øgedes og græsslåmaskiner som havde været på markedet siden århundredeskiftet blev langsomt mere udbredt og erstattede slåning af græsset med le.

Samtidig genopstod diskussionerne om landbohavers rette udseende. En artikel af P. Wad i ”Havekunst” i 1921 slutter med: ” En Bondehave maa først og fremmest være praktisk og hensigtsmæssigt anlagt. Er den det, vil man finde, at Skønheden faas i Tilgift.” Landsforeningen for Bedre Byggeskik gik på bl.a. havearkitekt J. Tholle's opfordring ind i havesagen og havearkitekt C.Th. Sørensen blev i en årække konsulent for foreningen. Hans holdning til landbohaver udtrykte han således: ”At anlægge en Have i Landskabsmanér på jævnt Terræn ved en Bondegård er meningsløst. Foruden at være en uskøn Have er det en i høj grad upraktisk Have, fordi Vedligeholdelsen er besværlig og kræver meget unødigt Arbejde.” Hans haver var baseret på rette linier og rektangulære former.

I 1930 udgav Johs. Tholle en bog med 52 haveplaner hvoraf de fire var til mindre landbohaver, også C.Th. Sørensen og Poul Wad udarbejdede en bog om indretning af haver. Det understreges heri at landbohaverne først og fremmest er et produktionssted, men at den samtidig er gårdens ansigt mod omverdenen og en yderst vigtig faktor i landskabet. Til forskel fra byhaverne er der ikke anlagt egentlige siddepladser i landbohaverne, men der blev i 1920'erne etableret mange verandaer på stuehusets haveside (ofte mod nord) og der er taget mange fotos fra familiefester hvor selskabet står på terrassen.

I 1930'erne blev mange haver forenklede med store enkelte bede, med mange forskellige planter og der blev støbt fliser til siddeplads i haven. I 1940'erne fik haverne afgrøder stor betydning på grund af forsyningsknapheden og der blev igen brugt megen tid på haverne.

Konkurrencer og foregangseksempler

Akademisk Arkitektforening oprettede i 1907-1909 bygmesterkurser og tegnehjælp for landbygmestrene. Dette blev i 1915 fulgt op med stiftelsen af Landsforeningen Bedre Byggeskik, som skulle arbejde for "en tilbagevenden til en "hjemlig" og smuk byggeskik i overensstemmelse med byggetraditionerne før industrialismen". Foreningen blev stiftet af 400 håndværkere, arkitekter og udstykningsmænd. De sidste var de folk, der stod for udstykningen af jord til husmandsbrug. Arkitekterne Ivar Bentsen, Carl Brummer og P.V. Jensen-Klint indgik i den første bestyrelse. Foreningen ydede en næsten gratis tegnehjælp, holdt kurser for bygmestre og lærere ved tekniske skoler og den udsendte et årsskrift, hvis byggeanvisninger på forskellige typer bygninger frit kunne benyttes.

I 1920 udgav foreningen bogen: Danske Landbrugsbygninger - praktiske Forslag og Detailtegninger til Bygninger for Landbrug indtil 30 Tdr. Land og i 1932 blev byggeanvisningerne fra årsskriftet udgivet i Bygmesterbogen 1932, som blev genudgivet i 1941.

Forinden havde Sjællands og Fyns udstykningsforening i 1914 udgivet en bog med tegninger til husmandshuse, udarbejdet af Ivar Bentsen og T.H. Hjejle & Rosenkjær i Bedre Byggeskik-stil. Videre kom bygmester og forstander for Ollerup Haandværkerskole, D. Rasmussen i et afsnit om husmandens bolig (1913) i Husmandens Haandbog fra 1916 med anvisninger om bygninger i Bedre Byggeskik-stil. Samtidig fandt D. Rasmussen at husmændene "nøjedes med at efterabe Folk i Byerne" i deres møbelvalg. Bedst ville det være, at husmændene lavede sine egne møbler, og Dansk Husflidsselskab havde i begyndelsen af 1900-tallet afholdt en konkurrence om de bedste tegninger til bohaver til et husmandshjem. De præmierede modeller kunne dog ikke genfindes hos husmændene, men derimod hos unge kunstnere.

Tømremester R. Brüel viste i en artikel i Landbrugets Byggekonsulent i 1915 forslag til bygningsanlæg til en gård på ca. 55 tdr. land, hvor alle funktioner var samlet i en kompakt, kvadratisk bygning, med svinestalden placeret på loftet.

I 1932-40 blev der opført en række mønstergårde på Sjælland, hvor plantyperne var udviklet i et samarbejde mellem de Samvirkende Sjællandske Landboforeninger, Lars Hansen Larsen og foreningen Bedre Byggeskik, og hvor der var lagt afgørende vægt på rationelle arbejdsgange og udvidelsesmuligheder. "Fodercentralens" placering blev afgørende for placeringen af udlængernes andre funktioner. Hermed skete der et klart brud med den firelængede gårdtype med eller uden

knopskydninger. Sammen med ark. Knud Brücker udgav L. Hansen Larsen i 1939 Nye danske Landbrugsbygninger, som viste en række af disse nye gårdtyper (T-gårde og L-gårde) samt forslag til fornyelse af husmandssteder.

Ligeledes afholdt de jyske landboforeninger konkurrencer om grundplaner og bygningstegninger i 1932 og 1938, konkurrencer hvor traditionelle Bedre Byggeskik-prægede forslag vandt over mere funktionalistiske arkitektforslag. De jyske landboforeninger begyndte at udvikle "mønstergårde", og også de fynske landboforeninger drøftede nye og smukke gårde. Samtidig fremvistes modeller og bygningstegninger på ung- og dyrskuer (f.eks. Bellahøj 1938), og endelig gav interessen for den ideelle gård stødet til, at der i løbet af 1940'erne ansattes bygningskonsulenter rundt om i landet.

Ved de jyske konkurrencer i 1932 og 1938 præmieredes også forslag til husmandsbrug, nu mere funktionalistiske og indrettet efter L- eller T-gårdsprincippet. I konkurrencerne var der kun enkelte forslag som havde indrettet stuehusene med bad og wc, men i Fællesudvalget for Landbrugsbyggeri's hæfte fra 1942 var der indtegnet to toiletter på næsten alle projektforslag til mindre gårdbrug. Dermed indvarsledes efterkrigstidens omfattende modernisering af landbohjemmene.

Anvendt litteratur:

- Brogaard, Peter m.fl. Danmarks Arkitektur, Landbrugets huse, 1980
Dragsbo, Peter m.fl. Landbygninger i Esbjerg Kommune, Esbjerg Museum 1985
Dragsbo, Peter og Helle Ravn. Jeg en gård mig bygge vil - der skal være have til. 2001
Hedegaard, Esben, m.fl., Landbrugets bygninger 1850-1940, Skov- og Naturstyrelsen, 1996.
Larsen, L. Hansen og Knud Brücker, Nye Danske Landbrugsbygninger, H. Hirschsprungs Forlag, 1939
Nielsen, Hans Peter Svendler. Bedre Byggeskik, artikel i Erhvervshistorisk Årbog 1979
Nielsen, Harald, Bygmesterbogen 1932 og Den 2.den Bygmesterbog, 1941
Steensberg, Axel, Den Danske Bondegård, 1974
Stephensen, Lulu Salto: Danmarks Havekunst II, 1800-1945, s. 106-110 Bondehaven, 2001
Tegninger til landbrugsbygninger, Beretning om De af Foreningen af jyske Landboforeninger og Akademisk Arkitektforening i 1938 afholdte Konkurrencer om Landbrugsbygninger, Foreningen af jyske Landboforeninger